

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
KULTUURITEADUSTE INSTITUUT
KIRJANDUSE JA TEATRITADUSE OSAKOND

Saara Lotta Linno

MITMEKEELSUSE POEETIKA EESTI
NÜÜDISLUULES: KUUS JUHTUMIT

Magistritöö

Juhendaja: professor Liina Lukas

TARTU 2022

Sisukord

Sissejuhatus	2
1. Mitmekeelsus ja kirjandus	4
1.1. Mitmekeelsusest kirjandusuurimuses	5
1.1.1. Eksofoonia	6
1.1.2. Ükskeelsusjärgsus	8
1.2. Mitmekeelsus Eesti kontekstis	9
1.2.1. Mitmekeelse kirjanduse uurimisest Eestis	12
2. Mitmekeelsuse poeetika	15
2.1. Mida teeb kirjandus keeltega?	16
2.2. Mida teevad keeled kirjandusega?	18
2.2.1. Kirjanduslik koodivahetus	19
2.2.2. Makaroonia ehk keelte segunemine luules	22
2.2.3. Keelte roll luuleteksti visuaal- ja kõlastruktuuris	26
3. Eesti nüüdisluule mitmekeelsusest	29
3.1. Analüüs	30
3.1.1. Hasso Krull „Praht“ (2001)	30
3.1.2. Kalju Kruusa „Pudong’i lennujaamas“ (2013)	33
3.1.3. Sveta Grigorjeva „*luban...“ (2013)	36
3.1.4. Maarja Kangro „Surma sugu“ (2013)	39
3.1.5. Adam Cullen „Oled täna / You’re tied...“ (2017)	42
3.1.6. Igor Kotjuh „Keeleökonoomsusest“ (2020)	45
Kokkuvõte	49
Kirjandus	53
Summary	58

Sissejuhatus

Magistritöö keskmes on kirjandusliku mitmekeelsuse toime luuleteksti poeetikas. Tööl on kaks olulisemat eesmärki. Laias mõttes osutab magistritöö eesti kirjanduse keelise määratlemise kitsaskohtadele ning kirjanduspildi tegelikule mitmekeelsusele. Kitsamas mõttes on töö eesmärgiks analüüsida mitmekeelsuse toimet luuleteksti tähenduse kujunemisel. Kuivõrd luules struktureerib loomulik keel teksti intensiivsemalt ja intiimsemalt kui muus kirjanduses, on magistritöö põhiline uurimisküsimus järgmine: milline on mitmekeelsuse poeetiline toime luules?

Kuigi keelepiire nihutavat mitmekeelset luulet on kirjutatud juba vähemalt 15. sajandist alates, on kirjandusliku mitmekeelsuse uuringute nüüdisaegne perspektiiv välja kujunenud eeskätt viimaste kümnendite jooksul. Ida-Euroopale ajalooliselt omane piiripealsus ja ühiskonna keeleline mitmekesisus on Eesti kultuuri kujunemist suunanud ja arendanud läbi aegade, ent siingi on mitmekeelset kultuuripärandit intensiivsemalt analüüsitud alates 20. sajandi lõpukümnenditest. Mõtestatud on klassikaliste keelte kasutamist 17. sajandi akadeemilise konteksti kirjanduses, sinise baltisaksa kirjandusvälja toimimist, murdekirjanduse ajalugu ning Eesti venekeelse kirjandusvälja eripärasid ning retseptiooni. Sellest hoolimata peetakse Eesti kirjandusest kõneldes endiselt eelkõige silmas eestikeelset kirjandust.

Siinne magistritöö lähtub nüüdisaegse üks- ja mitmekeelsuse pingevälja kontseptsioonist, mida on kirjeldanud Yasemin Yildiz (2012). Pingeväli tekib olukorras, kus ükskeelsusele orienteeritud kultuurimõtlemise taustal tõusevad tugevalt esile mitmekeelsed nähtused. Mitmekeelselt toimiv looming osutab ükskeelse mõtlemise piiravusele ning tegelikkuse mitmekesisusele, problematiseerides seeläbi ideed üksühesest vastavusest emakeele, identiteedi ja kogukonna vahel.

Magistritöö metodoloogiaks on luuletekstide lähianalüüs lähtuvalt kirjandusliku mitmekeelsuse uuringutest. Nagu eespool sõnastatud, on tööl kahetine eesmärk: tõsta esile Eesti kirjanduse mitmekeelseid aspekte ning analüüsida mitmekeelse poeetika toimet luules. Nende eesmärkide täitmiseks keskendun esimeses kahes peatükis sellele, kuidas kirjanduslikku mitmekeelsust on varasemalt analüüsitud ning mis eripäradega tuleks seejuures arvestada Eesti kirjanduse puhul. Esimeses peatükis keskendun Yildize kirjeldatud pingevälja tekkele ja toimele mujal maailmas ning Eestis. Sealjuures tutvustan ja analüüsin erinevaid võimalikke teoreetilisi lähenemisi kirjanduslikule mitmekeelsusele, lähtuvalt Jaan Unduski kultuurisuhete tüpoloogiast,

mille järgi võivad kirjandusvälja keelekontaktid aset leida autori-, teksti- ja keeletasandil. Annan ülevaate silmapaistvamatest mitmekeelsetest kirjandusväljadest ja autoritest maailmakirjanduses ja Eestis.

Teises peatükis keskendun teksti ja keeletasandi mitmekeelsusele, visandades niisiis seda, mil viisil on analüüsitud keelekontaktide toimet poetilise teksti struktuuris. Vaatlen makaroonilise luule ning kirjandusliku koodivahetuse mõisteid ning seda, milline on mitmekeelsuse suhe luule struktuursete iseärasustega. Mõistestiku avamiseks ja siinsesse konteksti sobitamiseks toon nähtuste iseloomustamiseks näiteid Eesti nüüdisaegsetest mitmekeelsetest luuletekstidest.

Teises peatükis esile tõstetud poetiliste aspektide põhjal joonistan välja raamistiku, millest lähtuvalt analüüsin kolmandas peatükis kuut teksti Eesti nüüdisluules. Analüüsimaterjali moodustavad Hasso Krulli „Praht“ (2001), Kalju Kruusa „Pudong’i lennujaamas“ (2013), Sveta Grigorjeva „*luban...“ (2013), Maarja Kangro „Surma sugu“ (2013), Adam Culleni „Oled täna / You’re tied...“ (2017) ning Igor Kotjuhi „Keeleökonoomsusest“ (2020). Analüüsimaterjali valikul lähtun kolmest põhimõttest. Esiteks käsitlen viimase 20 aasta jooksul ilmunud luuletekste, mis põimivad eesti keelt vähemalt ühe teise keelega. Teiseks kriteeriumiks on, et valimis esineks nii selgepiirilisel eraldatud mitmekeelsust kui ka keelte grammatilist sulandumist, et vaadelda, kas need olukorrad toimivad tekstis poeetiliselt erinevalt. Kolmandaks põhimõtteks on, et tegemist ei oleks erandlike tekstiga: püüan kuue teksti juurde tuua ka asjakohaseid näiteid teistest nüüdisluuletustest.

1. Mitmekeelsus ja kirjandus

„[I]ga Eestis sündinud inimene sai hulgikeelsuse kogemuse ammu enne globaliseerumispohhi algust.“ (Kisseljova 2017, 8)

Mitmekeelsus muutub kirjandusuuringutes järjest vältimatumaks ja üha nüansseeritumalt väljakujunevaks teemaks. Kontaktlingvistika järgi võib individuaalset ja ühiskondlikku mitmekeelsust soodustavate tegurite seas esile tõsta kuus põhilist mõjutajat: sõjad ja okupatsioonid, riigipiirid ja keelesaared, migratsioon, mitmekeelne haridus, rahvusvahelised keeled ning etniline teadlikkus (Myers-Scotton 2002, 31–33). 21. sajandil on nende seast kõige mõjukamad lihtsustunud rändevõimalused, inglise keel rahvusvahelise *lingua franca*'na, hoogustuv linnastumine, rääkimata paarikümne aasta jooksul geopoliitiliste sündmuste tagajärjel toimunud migratsioonilainetest. Viimane, Ukraina sõja tagajärjel alanud rändelaine mõjutab kogu Euroopat ning on ka Eestis teravalt päevakorraks toonud keelelise olukorra ning küsimused näiteks selles osas, mis keeles pakkuda sõjapõgenikele haridust. Nagu ütleb Kanada tõlkeuurija Sherry Simon, näib nüüdisaegne Lääne ühiskond endast kujutavat hiiglaslikku kultuuridevahelise kokkupuute tsooni, kus välismõjudest ei pääse ükski rahvuskultuur (Simon 2002, 58). Olud soosivad keelekontaktide ja mitmekeelsuse uurimist ka siinses kirjanduses.

Ent Eesti kontekstis, Ida-Euroopa piiripealsest perspektiivist vaadatuna, polegi tihedas kultuuride- ja keeltevahelises suhtluses midagi niivõrd uut: sajandite vältel oleme sellega pidevalt kokku puutunud mitmete võõrvõimude tõttu, aga ka tänu Eestist läbi kulgenud olulistele kaubateedele. Ehkki siingi on üleilmse kultuuri pidev virtuaalne kohalolu uus nähtus, mis tugevalt kohalikku mõjutab, oleme harjunud väikekeelse kultuuri perspektiivist välismõjude ja multikultuursusega arvestama ning seda mõtestama. Nõnda näib, et ka kirjanduse mitmekeelsust analüüsides tuleb siinsetes oludes arvestada mõnevõrra teistlaadi kontekstiga kui see, mida on kirjeldatud nt Lääne-Euroopa või Ameerika kirjanduse põhjal.

Nendest märkustest lähtuvalt annan järgnevas peatükis ülevaate olulisematest ideedest lääne kirjandusteaduse mitmekeelsuse uuringutes, keskendudes eelkõige ükskeelse paradigma ja eksofoonia mõistetele. Seejärel liigun edasi Eesti konteksti juurde, tõstes esile keeleajaloolised ja ühiskondlikud eripärad, millega siinse

kirjanduse mitmekeelsust uurides tuleks arvestada. Viimaks annan ülevaate Eesti kirjandusteaduse uurimisseisust mitmekeelse kirjanduse vallas.

1.1. Mitmekeelsusest kirjandusuurimuses

Mitmekeelsuse mõiste seostub eelkõige kahe keeleteaduse suunaga, mis keskenduvad keelte ühiskondlikule funktsioonile ning keelekontaktidele – need on sotsiolingvistika ja kontaktlingvistika. Kirjandusteaduses on mitmekeelse kirjanduse uurimisel märgatav ühisosa ka tõlkeuuringute ja võrdleva kirjandusteadusega. Ehkki keelepiire nihutava loomingu traditsioon ulatub juba vähemalt 15. sajandisse (vt 2.2.2. alapeatükki makaroonilisest luulest), on mitmekeelsuse uuringutest kirjandusteaduses saanud iseseisvam suund alles viimase paarikümne aasta jooksul (Kauranen, Huss ja Grönstrand 2020, 5): uurimisvaldkonna esmasele väljakujunemisele viitab seegi, et saksa keeles on ilmunud kirjanduse ja mitmekeelsuse suhteid kaardistav käsiraamat („Literatur und Mehrsprachigkeit: Ein Handbuch“ (2017), toimetanud Till Dembeck ja Rolf Parr). Sellele eelnevalt uuriti mitmekeelsust kirjanduses enim seoses postkolonialismi ja pagulaskirjandusega. Ent 21. sajandil on üha enam hakatud kirjandust analüüsima keelteülesest perspektiivist ning kõnelema kakskeelsusest või mitmekeelsusest kirjanduses.

20. sajandi kirjanike loomingu kujunes viljakas pinnas mitmekeelsuse kirjandusliku toime analüüsiks. Palju on kirjutatud näiteks Franz Kafka loomingu juudi-saksa pingeväljast, modernistlike kirjanike keelerikkusest (nt Perloff 2010), Vladimir Nabokovi loomingu mitmekeelsetest kalambuuridest (nt McMillin 1994, Safariants 2007), luuletajate seast ka Paul Celanist ja Joseph Brodskist; 21. sajandil on ilmunud mitmeid uurimusi jaapani-saksa kirjaniku Yoko Tawada loomingu (nt Roussel 2020). Lisaks analüüsitakse mitmekeelsust järjest enam ka ulatusliku kirjandusnähtusena, mis avaldab tugevat mõju sellele, kuidas me keeltest ja maailmast mõtleme (nt Grönstrand, Huss ja Kauranen 2020). Ameerika kirjandusteaduses on kirjutatud mitmeid monograafiaid, mis kutsuvad üles eemalduma ingliskeelse kirjanduse kesksest perspektiivist ning pöörama rohkem tähelepanu teistele keeltele, mis sealse kirjandusprotsessis osalevad (nt Sommer 2004, Rosenwald 2010). Piirkondlikult on mitmekeelsust rohkem uuritud paikades, mida iseloomustab ajalooline keeleline mitmekesisus: Ida-Euroopas, Skandinaavias (nt soomerootsi

kirjandus, Stockholmi mitmekeelsus), Kanadas (Quebeci kirjanduse puhul), Kesk-Ameerikas jne.

On ootuspärane, et olemuslikult interdistsiplinaarse teema analüüsil rakendatakse rikkalikult erinevat meetodikat ning fookuseid. Kõige sagedamini lähtutakse kirjandusliku mitmekeelsuse uurimisel mitmekeelse identiteedi keerukusest, otsitakse mitmekeelsete kirjanike keelevahetuste põhjuseid või kutsutakse üles kirjandust ükskeelsest raamistikust vabastama. Sealjuures on suhteliselt vähe põhjalikke uurimusi, mis analüüsiksid süsteemselt mitmekeelse kirjanduse poeetilisi eripärasid. Ühena vähestest tõuseb esile Doris Sommeri monograafia „Bilingual Aesthetics: A New Sentimental Education“ (2004), mille põhieesmärgiks on näidata, kui mitmekeelselt toimib näiliselt anglofoonne ruum, ent mis sealjuures analüüsib põhjalikult ka kakskeelse mõtlemise ja kunsti toimet¹. Nõnda võib öelda, et kaks mõjukamat fookust mitmekeelse kirjanduse uurimises koonduvad hoopis **eksofoonia** ja **ükskeelse paradigma** mõistete ümber.

1.1.1. Eksofoonia

Kirjanduse mitmekeelsuse uurijad keskenduvad sageli kirjanikele, kelle loomingut on raske kirjeldada rahvuskirjanduste kontekstis (Kauranen, Huss ja Grönstrand 2020, 5) – enamasti on need kirjanikud, kes kirjutavad algupärast loomingut rohkem kui ühes keeles. Mitme loomekeelega kirjanike loomingut uurides kasutatakse **eksofoonia** mõistet [*exophony*, *Exophonie*]. Selle mõiste all peetakse eelkõige silmas olukorda, kus kirjanik kasutab loomekeelena oma teist keelt (L₂) (Pajević 2021, 8): mõiste eestikeelseks vasteks võiks niisiis olla teiskeelsus. Eksofoonse kirjaniku osaline sünonüüm on kakskeelne kirjanik, ent selle mõiste puhul tõstetakse emakeelevälisuse asemel esile samaaegset tegutsemist mitmes keeleruumis (vt nt Yildiz 2012, 110; Belobrovtsjeva 2018, 12; Jašina 2019).

Eksofoonia mõiste arenes välja endiste koloniaalmaade kirjanduse uurimisel (Wright 2008, 39). Nii pagulaskirjanike kui ka (post)kolonialismioludes loodud kirjanduse puhul tõstetakse ikka ja jälle esile kirjanike poliitiliselt keeruline mitmekeelne identiteet, ent on selge, et mitme loomekeelega kirjanikud ei sünni vaid koloniaal- või migratsioonioludes. Eksofoonia mõiste loob Chantal Wrighti järgi

¹ Lisaks on mitmekeelsuse poeetilist toimet kõige järjekindlamalt uuritud ka popmuusika ja räpi puhul (vt Picone 2002, Sarkar ja Winer 2006, Nykvist 2020) – nendest ja Sommerist tuleb pikemalt juttu järgmises peatükis.

võimaluse vaadelda teiskeelse kirjaniku loomingu keelelist struktuuri, paigutamata seda eelnevalt temaatilisse raamistikku (nagu eelneva kahe rõhuasetuse puhul): tavaliselt on teiskeelsete kirjanike teosed Wrighti sõnul ühtaegu ükskeelsed ja samas läbi põimunud autori muukeelsest kultuuritaustast (Wright 2008, 38). Eesti kirjanduses on eksofoonsetest luuletajatest olulisimad väga mitmetes keeltes kirjutanud Ivar Ivask ja Jaan Kaplinski. Juba nende retseptsioon tõstab esile teiskeelsuse eripärast mõju kirjanduslikule loomingule: Ivaski saksakeelse luulekogu „Gespiegelte Erde: Gedichte 1953–1963“ (1967) eessõnas kirjutab koostaja Herbert Eisenreich, et „selles põgusas võõruses kõlab see keel otseses mõttes senikuulmatuna, omandab selle põgusa võõruse kaudu taas oma neitsiliku puhtuse“² (Ivask 1967, 6), Kaplinski eesti-lõunaeesti-venekeelse luulekogu „Sõnad sõnatusse. Инакобытие“ (2005) arvustades ütleb Igor Kotjuh nõnda:

„Kaplinski toob oma venekeelsesse loomingusse võtteid eesti kirjandustraditsioonist ja grammatikastki. /.../ Mis aga teeb venekeelse Kaplinski eriliseks, on omapärane sõnamoodustus. Eesti keeles on tavalised kõiksugu liited ja sõnatuletised – juba keele iseloomu tõttu. Kaplinski juurutab seda praktikat ka oma venekeelses loomingus, mis annab suurepärase tulemuse.“ (Kotjuh 2006, 195)³

Eksofoonia on niisiis keeruline nähtus, mis nõuab uurijalt nüansitundlikku orienteerumist mitmes keele- ja kultuuriruumis. Eksofooniat uuritakse viimasel ajal eriti palju Saksamaal, kus on esile kerkinud mitmeid märkimisväärseid mitte-emakeelseid saksa kirjanikke (nende hulgas ka juba mainitud Tawada) (Pajević 2021, 9; vt ka ülevaadet Wright 2008, 26).

Ent keeli põimivad sageli ka valdavalt emakeelsed kirjanikud. Ehkki Chantal Wright kutsus üles tähelepanu pöörama just eksofoonsete kirjanike stiili eripäradele (Wright 2008, 38) ning mitmekeelsete kirjanike loomingu uurimustest on selgunud, et nende kirjanike stiilis on sageli eriline roll keeltevahelisel mitmetähenduslikkusel (vt nt Perloff 2010) tekib oht, et kui vaadelda mitmekeelsust vaid üksikute kirjanike eripärase käekirjana (nagu seniajani sageli tehtud (Kauranen, Huss ja Grönstrand 2020, 4)), jääb tähelepanuta kirjanduse laiem mitmekeelsus. Lisaks on viidatud ka sellele, et kirjanikukeskne fookus viib oluliste, ent poetikakaugete küsimusteni: tähelepanu pööratakse pigem kirjanike keelevahetuse põhjustele ja keelelisele

² Tsitaadi tõlkinud Liina Lukas.

³ Siinjuures on huvitav, et ka Kaplinski mõttekirjanduse ja poliitiliste väljaütlemiste taustal on ka tema loomingut paigutatud migratsiooni konteksti, ehkki kirjanik elas terve elu Eestis: Sirje Olesk on kirjutanud artikli „Jaan Kaplinski – emigrant, kes ei migreerunud“ (Olesk 2014).

kompetentsile (Belobrovtseva 2018, 11). Ehkki eksofoonia mõiste võimaldab mõndade kirjanike poeetika eripärasid süvenenumalt kirjeldada, jääb see fookus siinsest uurimusest kõrvale, kuivõrd analüüsi eesmärk on välja joonistada pilt Eesti mitmekeelse luule võimalikest väljendusvahenditest – kitsendamata sealjuures uurimismaterjali valikut mitme loomekeele kirjanike loomingule. Sellegipoolest on luule uurimise seisukohalt oluline teadvustada, et kirjanikukesksed uurimused tõstavad esile keele ja identiteedi suhte. Selle suhte problemaatikat kirjanduses ja ühiskondlikus mõtlemises on põhjalikult analüüsinud ameerika germanist ja komparativist Yasemin Yildiz.

1.1.2. Ükskeelsusjärgsus

Yildiz keskendub oma monograafias „Beyond the Mother Tongue: The Postmonolingual Condition“ (2012) üks- ja mitmekeelsuse konfliktsele seosele nüüdisaegses Euroopas ning rahvuskultuuride kontekstis. Ehkki monograafias analüüsitakse tekste saksa kultuuriruumist, mille mõttelugu on rahvusidentiteedi ja keele ühendamisloos keskne, tuginetakse Yildize üldistusjõulistele ideedele paljudes mitmekeelse kirjanduse uurimustes (vt nt Tidigs ja Huss 2017, 217; Kauranen, Huss ja Grönstrand 2020, 3; Pajević 2021, 6).

Yildize monograafia räägib üks- ja mitmekeelsuse vahelisest pingeväljast, mis on välja kujunenud alates 18. sajandi rahvuslikest liikumistest ning seostub tugevalt rahvusriikide tekkega. Toona levima hakanud ja sajandite jooksul järjest rohkemates piirkondades kinnistunud ideed rahvuse, keele ja kultuurilise identiteedi ühtekuuluvusest tõid kaasa **ükskeelse paradigma** [*monolingual paradigm*] tekke. (Yildiz 2012, 6–7) Ükskeelses raamistikus määrab idealiseeritud emakeel indiviidi kuuluvuse kindlasse rahvuslikku kollektiivi (samas, 10) ning äärmuslikumas mõttes on emakeel ainus keel, milles saab sügavalt mõelda, tunda ja sõnakunstiga tegelda (samas, 112–113). Ent nagu näitab Yildiz, ei kehti üksühene päritolu- ja kuuluvusseos identiteedi ja keele vahel kaugeltki igäihe jaoks: emakeel võib seostuda hoopis võõruse, kitsaks jäänud väljendusvahendite või isegi sotsiaalse väljatõugatusega ning sulgeda eneseväljenduse raamistikku, kus kuuluvust ja kiindumust mitmesse konteksti (nt nii omasse kui võõraste) taunitakse (samas, 204). Yildize sõnul tõstab probleemi esile järjest süvenev globaliseerumine, mis muudab mitmekeelsuse eiramatult nähtavaks (samas, 3). Nõnda võtab Yildiz kasutusele mõiste **ükskeelsusjärgne** [*postmonolingual*], et iseloomustada pingevälja, kus kultuur on endiselt tugevas seoses

rahvuse ja keelega, ent põrkutakse pidevalt nähtuste vastu, mis ükskeelsesse raamistikku ei mahu (samas, 4–5).

Suhe üks- ja mitmekeelsus vahel on olnud pingeline juba ükskeelse paradigma väljakujunemisest alates. Ükskeelne paradigma sai paradoksaalsel kombel alguse vastuseisust homogeense frankofoonse kultuuriruumi domineerimisele: Johann Gottfried Herderi mõtted rahvuskeelte iseväärtuslikkusest aitasid Euroopa keelelist mitmekesisust teadvustada ning panid seeläbi aluse mitmete väikekultuuride ja -keelte esiletõusule ja arengule. (Vihman ja Barkhoff 2013, 3) Teisalt kujunes neist ideedest välja ka kitsalt ükskeelsete rahvusriikide kontseptsioon, mis ei anna kuigi palju ruumi mitmekeelsele ja -kultuurilisele identiteedile. Herderlik vaade andis hääle, kirjakultuuri ja ametliku identiteedi paljudele keeltele, mis seni olid vaid suhtlusvahendiks – ning samas sattusid piiripealsesse ja hämarasse olekusse suuremate keelte piirkondlikud erikujud. (Vihman ja Barkhoff 2013, 4–5; vt ka Yildiz 2012, 7–8) Seega tõusevad ükskeelses paradigmas suurema ja väiksema kõnelejaskonna ning levikuga keelte jaoks esile erinevad nüansid, mistõttu tuleks paradigma kujunemist Eesti kontekstis eraldi vaadelda. Ent kuivõrd Yildiz räägib eelkõige kultuurilist mõtlemist struktureerivast paradigmast, siis pole kahtlust, et tema ideed haakuvad omal moel ikkagi ka siinse olukorraga: ka Eestis puutub kirjanduse ja kultuuri mõtestamine vältimatult kokku multikultuurse ja üleilmastuva tegelikkusega.

1.2. Mitmekeelsus Eesti kontekstis

Mitmekeelsusele keskendunud kirjandusteaduses tõstetakse niisiis esile, et ükskeelse kultuurimõtlemise taustal jäävad kirjanduses varju nii mitmekeelne identiteet kui ka poeetika. Ehkki Eestis on ükskeelse paradigma kujunemine Lääne-Euroopaga võrreldes mõnevõrra erinev, käsitleb ka sinne kirjandusteadus kohalikku kirjandust endiselt eeskätt ükskeelsest perspektiivist⁴.

Nagu alguses öeldud, on Eesti keelesituatsioon kujunenud pikaajalises võõrvõimude mõjusfääris. 18. sajandil, millest Yildiz kõneleb kui ükskeelse kultuurimõtlemise algusest, valitses Baltimaadel, sealhulgas praeguse Eesti aladel, ühiskondlik mitmekeelsus. Keeled moodustasid kasutusolukordade ja ühiskondlike klasside järgi hierarhia: selle kõrgemal astmel oli kohaliku kultuuri-, haridus- ja omavalitsuskeelena saksa keel, alamatel aga põhja- ja lõunaeesti keeled. Keskvõimu

⁴ Sellega seonduvatest vaidlustest erikeelsete kirjandusväljade üle vt lk 11.

keeleks oli 18. sajandi algusest alates vene keel, mis Eesti alal tuli haridus- ja kultuurkeelena kasutusele alles 19. sajandi lõpus (ning kohaliku kirjanduskeelena arvesse alles nõukogude ajal). Lisaks segunesid keeled suulises kasutuses, üleminekud ühelt teisele tõid kaasa laenusid ja sulandunud keelevariante. Kirjakultuuris valdas samuti mitmekeelsus, kus keelevalik tulenes teksti funktsioonist ja adressaadist. (Lukas 2021a, 15–19) 19. sajandil kujunes põhjaeesti keele põhjal välja ühine eesti kirjakeel ning kohalik eestikeelne kirjandus ja ajakirjandus hakkasid kiirelt arenema ja levima. (Verschik 2005, 284–285)

Eesti iseseisvudes sai eesti keelest esmakordselt ametliku asjaajamise ja kõrghariduse keel. Eesti keel tõusis ühiskondlikus hierarhias kõrgemale ning endisest elitaarsest saksa keelest sai vähemuskeel. 1925. aastal vastu võetud vähemusrahvuste kultuuriautonomia seadus andis vähemustele võimaluse luua kultuuriomavalitsused, milleni jõudsid küll vaid saksa ja juudi vähemused. (Verschik 2005, 285) Seadust võib näha märgina, et ühiskonna kultuurilist ja keelelist mitmekesisust toetas ka riigi ametlik seisukoht⁵; ent samas on ehk oluline märkida, et murdekeeli püüti ühtse kirjakeele suunas standardiseerida (samas, 286).

II maailmasõjaga kaasnenud muudatused rahvastikus mõjutasid ka keelesituatsiooni: saksa keele oskus vähenes ning selle emakeelseid kõnelejaid peaaegu enam ei olnud, venekeelne kogukond suurenes sisserännu mõjul märgatavalt ning eesti keele kõnelejaid jäi mõnevõrra vähemaks. Ehkki järgneval Nõukogude okupatsiooni ajal oli vene keele õpe koolides kohustuslik, jäi eesti keel põhiliseks hariduskeeleks ning ühiskondlikult ja ka kultuuriliselt prestiižseks. Eesti ja vene keelekogukonnad püsisid üpris eraldatuna, funktsionaalne kakskeelsus arenes Nõukogude ajal välja eelkõige eestlastel. (Verschik 2005, 286–287)

Taasiseseisvumisega sai eesti keel taas ametlikuks keeleks ning eesti ja vene keelekogukond ei saanud enam eraldatult püsida. Lisaks kaasnes raudse eesriide langemise ja iseseisvusega ka globaalse inglise keele mõju ja kohalolu Eestis: ühelt poolt massimeedias, teisalt akadeemilistes asutustes⁶. Piiride avanemisega kaasnesid uued keelekontaktid eesti ja soome keele vahel (Verschik 2005, 288–299). Viimase rahvaloenduse andmetel oskab kaks kolmandikku Eesti elanikest vähemalt ühte

⁵ Ehkki nagu on kirjutanud Mikko Lagerspetz, ei kestnud soosiv suhtumine kuigi kaua ning vähemuskeelte kasutust piirati eriliselt pärast 1934. aasta riigipööret (Lagerspetz 2018, 172–173).

⁶ Inglisekeelsest survest Tartu Ülikoolis ja eestikeelse kõrghariduse vajalikkusest kirjutades märgivad Vihman ja Barkhoff (2013, 20–23), et kõrghariduse angelifitseerimise tagajärjedest pole veel aimu, ent on selge, et emakeelse hariduse võimalus on kohalike keelte säilimise ja arengu huvides vältimatu.

võõrkeelt (Koreinik & Tender 2013, 89), kõige sagedamini vene, inglise, soome ja saksa keelt (sammas, 86), rääkimata kõnekeeles esinevast mitmekeelsusest (vt nt Verschik 2012).

Oma eripärase keeleajaloo poolest pakub Eesti rikkalikult materjali keelekontaktide uurimiseks (seda on märkinud nt Verschik 2012, 659). Ent on huvitav, et eesti keeleteaduses teadvustatakse keelekontakte ja mitmekeelsust rohkem kui kirjandusteaduses. Võib olla just väikese kõnelejaskonnaga keele mitmekeelse ajaloo tõttu on kipunud keskenduma eeskätt eestikeelsele kirjandusele, mistõttu kirjanikud ja tekstid, mis sellesse määratlusse ei mahu, jäävad keskmest kõrvale või üldse tähelepanuta. Nii Jaan Undusk kui ka Anneli Kõvamees on kirjutanud sellest, kuidas eesti kirjanduse määratlemisel valitseb pidev pinge üks- ja mitmekeelsuse vahel. 20. sajandi eesti kirjanduse põhjal toob Undusk välja, et ühelt poolt on kirjanduse ülesanne olnud „eesti rahvusliku ja kultuurilise indentsuse tootmine ja taastootmine“ (Undusk 1999, 249), teisalt aga tegutseda märkimisväärse jõuna „maailmakirjanduse areenil“ (sammas, 249). Undusk kritiseerib suunitlust piiritleda eesti kirjandust eesti keele abil ning pakub välja maiskondliku määratluse: „... eesti maailmakirjandus sünnib Eesti kui geograafilise ruumi kaudu või vahetalitusel“ (sammas, 254). Sellest määratlusest on lähtunud nii baltisaksa kui ka Eesti venekeelse kirjanduse uurimisel: näiteks „Balti kirjakultuuri ajaloo“ sari (I köide „Keskused ja kandjad“ ilmus 2021. aastal) vaatleb kirjandust kogu Balti regioonis, võttes arvesse selle ala ajaloolist mitmekeelsust.

Juba eesti kirjanduse mõiste õigekiri annab võimaluse rõhutada siinse kirjanduse erinevaid aspekte: väikse algustähega eesti kirjandus tähistab eelkõige eestikeelset eestlaste kirjutatud kirjandust, samas kui suure algustähega Eesti kirjandus tähistab Eestis kirjutatud või Eestiga seonduvat kirjandust. Sarnaselt Unduskile viitab ka Anneli Kõvamees, et ühelt poolt pärinevad kirjanduskäsitluse juured rahvuslikus ärkamisajas, mistõttu nähakse eestikeelsust kirjanduskeskme vältimatu omadusena (Kõvamees 2019, 241 ja 243); kirjanduse baltisaksa juuri arvestatakse juhul, kui soovitakse kirjandustraditsiooni pikemana vaadelda (sammas, 240).

Yldize ükskeelne paradigma on siin niisiis tugevalt kehtestunud pigem just kirjanduskäsitluses, mitte ühiskondlikus plaanis. Kirjanduse mitmekeelsus on ükskeelsusjärgsele seisundile omaselt endiselt pigem erand kui reegel ning ei mahu sageli harjumuspärasesse kirjanduskeskmesse. Nagu märgib Anneli Kõvamees, kaasnesid hiljutised suured arutelud Eesti kirjanduse piiritlemise-määratlemise üle just kohaliku uuema venekeelse kirjanduse esiletõusuga (Kõvamees 2019, 242–243). Et

hõlmata siinse kirjanduse mitmekeelseid vorme ja erikeelseid kirjandusväljasid, kasutan oma uurimuses **Eesti kirjanduse** ja **Eesti nüüdisluule** mõistet.

1.2.1. Mitmekeelse kirjanduse uurimisest Eestis

Hoolimata sellest, et uuema aja mitmekeelsest perspektiivist Eesti kontekstis veel eriti uurimusi tehtud ei ole, on siinses kirjandusteaduses võrdlemisi sageli analüüsitud muu- ja eestikeelse kirjanduse vahekordi. Mitmekeelsuse küsimus seostub iseäranis kolme-nelja kirjandusliku alavälja uurimisega: varasemas kirjandusloos on uuritud 17. sajandi akadeemilise ladina- ning kreekakeelse ning baltisaksa kirjanduse eripärasid, uuemas kirjanduses aga Eesti vene- ja murdekeelseid kirjandusnähtuseid. Nõnda on uurimuste fookus olnud eelkõige kahesuunalistel kultuurisuhetel eesti ja teiste keelte vahel või murdekeele kirjanduse rollil siinses kultuuris. Siinses töös lähtun eeldusest, et eesti keele ja murrete kokkupuutepunktid kirjanduses on valdkond, mis vajab (ja on juba pälvinud) eraldi tähelepanu ja analüüsi⁷, kuna nende puutepunktide puhul kerkivad esile mõnevõrra teistsugused nüansid kui eesti keele kirjanduslikel kontaktidel kaugemate keeltega.

Kuivõrd Eesti kultuuriruum on läbi aegade olnud mitmekeelne, on ka keeltevahelisi kokkupuuteid kirjanduses uuritud kõige põhjalikumalt varasemas kontekstis. Näiteks baltisaksa ja eesti kultuuri läbipõimunud suhteid analüüsitakse Jaan Unduski „Saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogias“ (1992), Liina Lukase monograafias „Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918“ (2006) ning ka juba mainitud „Balti kirjakuultuuri ajaloos“. Üheks siinse uurimuse oluliseks teoreetiliseks lähtekohaks on Unduski kirjandussuhete tüpoloogia, kus suhted jagatakse kaudseteks ja otsesteks kontaktideks **autori-, keele- ja tekstitasandil**. Unduski arendatud mudelit on rakendanud ka Lukas, kelle hiljutised artiklid käsitlevad Eesti kirjanduse mitmekeelsust alates varasematest näidetest 17. sajandil ja lõpetades nüüdiskirjandusega (vt Lukas 2021b). Baltisaksa kirjandusest lähtub ka märkimisväärsim makaroonilise poeetika uurija Eestis, Maie Kalda. Kalda põhjalikust analüüsist makaroonilise luule ajaloost maailmakirjanduses ja Eestis tuleb lähemalt juttu alapeatükis 2.2.2.

Nagu mainis Kõvamees, on uuema kirjanduse puhul korduvalt arutletud selle üle, kuidas lülitub ja sobitub Eesti kirjanduspilti sinne 2000ndatel aastatel esile kerkinud venekeelne nüüdiskirjandus. Analüüsitud on näiteks Eesti venekeelse kirjanduse

⁷ Nt võib juba murdekeelte põhjal tõstatada küsimuse eesti keeltest, mitte ainulisest eesti keelest.

retseptiooni või siis kirjanike liikumisi eesti- ja venekeelse kirjandusruumi vahel. Ühes 2013. aasta uurimuses leidis Igor Kotjuh, et Eesti venekeelne kirjandus pole veel „saanud eesti kirjanduse täisväärtuslikuks osaks“ (Kotjuh 2013, 79), kuna lugejate ootused lähevad vastuollu sellega, mida kirjanikud pakuvad: esiteks ollakse harjunud eesti kirjandusest mõtlema eestikeelsena, teiseks ei suudeta venekeelsete autorite puhul kõrvale jätta päevapoliitikat, ning kolmandaks mõeldakse kirjanikest vaid ühe rahvuskultuurilise identiteedi esindajatena (samas, 79). Ent Kotjuhi sõnul on tõenäoline, et kuna baltisaksa ja võru kirjandust arvestatakse üha sagedamini Eesti kirjanduse hulka, kuulub ka Eesti venekeelne kirjandus kunagi sellesse määratlusse (samas, 80).

Eesti venekeelsete kirjanike seast on põhjalikumalt uuritud veel Andrei Ivanovi loomingut ja selle vastuvõttu (nt Kotjuh 2020a) ning üha sagedamini on tähelepanu pööratud eesti ja vene keeleruumide vahel liikuva Kotjuhi enese luuleloomingule. Sarnases eesti-vene ühisruumis on analüüsitud Jaan Kaplinski loomingut⁸. Eesti-vene kakskeelsust käsitletakse ka Jekaterina Jašina magistriprojektis, mille uurimuslik pool keskendub Igor Kotjuhile kui kakskeelsele luuletajale, ent sealjuures joonistab ka pildi eesti kirjandusloo mõnevõrra varju jäänud mitmekeelsusest, tõstes vanemast kirjandusest kakskeelsete kirjanikena esile Kristjan Jaak Petersoni ning Marie Underit ja uuemast kirjandusest Jaan Kaplinskit ning Kalle Käsperit (Jašina 2019, 11–17).

Ent kuigi Eesti venekeelse kirjanduse analüüse leidub juba mitmeid, pole mitmekeelse eesti-vene poeetika mitmekeelsust veel kuigi põhjalikult uuritud. Poeetilisi aspekte tõstab mingil määral esile näiteks Irina Belobrovtseva artiklis eesti-vene ja vene-eesti kakskeelseist kirjanikest: Belobrovtseva leiab, et Kotjuh mängib oma loomingus keeli segades postmodernseid mänge (Belobrovtseva 2018, 20). Selles perspektiivis on huvitav, et hoolimata üldistavate käsitluste vähesusest või konkreetsete keeleruumide kesksusest on mitmekeelsuse toimimist luuletekstides analüüsitud konkreetsete teoste päevakriitikas ning just seal selguvad mõned olulised poeetilised erijooned⁹.

Mis puutub konkreetsemalt luule ja mitmekeelsuse suhtesse, ei ole see senistes uuringutes kuigi palju tähelepanu pälvinud: erandiks ongi vaid hiljutine Jašina lõputöö ning ka see keskendub loomingule just kakskeelse luuletaja perspektiivist. Mart

⁸ Ivanovi kohta vt ka Laanes 2020; Kotjuhust ja Kaplinskist vt Belobrovtseva 2018, Lukas 2021b, Linno 2021; Kaplinskist nt Olesk 2014.

⁹ Sellest lähemalt 3. peatükis Eesti nüüdisluule mitmekeelsusest.

Velsker ütleb Tõnu Tenderiga kahasse koostatud antoloogias „Keele maitsest“, et just keelest kõnelev luule on eesti kirjanduse ajaloos levinud – jõulisemalt siiski eestikeelse kirjanduse ajaloo alguses, aga ka nüüd, uuemas luules (Velsker 2018: 437). Velsker lisab, et keeleluule kontekstis on segakeelsel loomingul eripärane roll:

„Kas pole lõpuks nii, et keele aktualiseerumine toimubki tavalises olukorras, kus tuttavad ja võõrad hääled ja kirjad kokku saavad? See tekitab emakeele kõrgendatud tajumist, mõtteid ja mängu, kõike, mida keelde kiindunud luule võiks endas veel sisaldada.“ (samas: 437)

Nõnda vaatlen järgmises peatükis seda, mil viisil toimib mitmekeelsuse uuringute järgi kunstiline, eneseleosutav mitmekeelsus, et seeläbi leida lähtekohad ka Eesti nüüdisluule mitmekeelsuse analüüsiks.

2. Mitmekeelsuse poeetika

„Ja vana piiblimüüt pöörduv tagurpidi: keelte [langues] segunemine ei ole mitte karistus, vaid subjekt jõuab naudinguni keelepruukide koosolemise tõttu, nende kõrvuti tegutsemise tõttu: mõnutekst on õnnelik Paabel.“ (Barthes 2007, 8)

1973. aasta essees tekstimõnust juhib Roland Barthes esmajärjekorras tähelepanu sellele, milline mõjuv roll on keelte segunemisel kirjandustekstis. Ehkki essees peetakse silmas keelepruuke laias tähenduses, peitub selles määratluses ka väide, et tekstimõnu tekib erinevate loomulike keelte kohtumisel kirjanduses. Nõnda on Barthes'i mänguliselt tõlgendanud ka üks olulisemaid kirjandusliku mitmekeelsuse uurijaid, Doris Sommer: „Barthes samahästi kui hurjutab meid, et me teadvustaks kirjandusteooria tuumana kakskeelset esteetikat¹⁰, kuna nauding sünnib sellest, kui keeled vallutavad teineteist“ (Sommer 2004, 59)¹¹.

Siinse peatüki lähtekohaks on küsimus: mis on **kirjanduslik mitmekeelsus**? See mõiste tähistab eelkõige kirjanduse mitmekeelseid võtteid ja mustreid. Ent on oluline märkida, et samuti väljendab mõiste kirjandusteaduslikku rõhuasetust – tähelepanekut, et siiani on mitmekeelsusest kirjanduses suuresti mööda vaadatud, kuna (rahvus)kirjanduse mõiste puhul lähtutakse ükskeelsusest ja keelte põimimine näib seejuures perifeerne (vt nt Huss 2020, 176–177). Kirjanduslikust mitmekeelsusest kõneldakse uurimustes, mis vaatlevad kirjandusteoseid eeldusega, et seal kehastuvad eri keelte vaheldumised, kokkupuuted, ühtesulandumised – kõikvõimalikud keeltevahelised suhestumised. Järgnevas peatükis keskendun sellele, mil viisil toimib mitmekeelsus poeetilise teksti struktuuris. Alustuseks kirjeldan, kuidas mõistan siinses uurimuses kirjanduse ja keelte omavahelist suhet. Seejärel toon välja senistes kirjandusliku mitmekeelsuse uuringutes esile tõusnud rõhuasetused ja analüüsitasandid, mis on asjakohased just eksplitsiitselt mitmekeelse luule puhul, suundudes nõnda küsimuste poole, mille abil analüüsida luuletekstide mitmekeelset poeetikat.

¹⁰ Mitme- ja kakskeelsuse mõistelisest erinevusest tuleb samuti allpool juttu.

¹¹ „Barthes is practically exhorting us to acknowledge a bilingual aesthetics as the core of literary theory, because jouissance happens when one tongue invades another /---/.“

2.1. Mida teeb kirjandus keeltega?

20. sajandi kirjandusteooria üheks võtmesõnaks on kood. Nii kirjandusel üldiselt kui ka igal tekstil eraldi on kood, mis toimib Juri Lotmani järgi omaette sekundaarses modelleerivas süsteemis. Sekundaarne modelleeriv süsteem on „loomuliku keele pinnal rajatud, kuid nendest keerukama struktuuriga semiootili[ne] süsteem“ (Lotman 1999, 47) ehk kogum märke ja nendevahelisi seoseid, mis tekib mingi kompleksse mudeli – nt luuleteksti – loomisel. Kuna semiootilises analüüsis peetakse keele mõiste all enamasti silmas selle abstraktset struktuuri, on iga kirjandusteos olemuslikult mitmekeelne (eraldi keele moodustavad ka värsimõõt, stroofika jne). Ent siinses töös vaadeldakse keele mõistet loomuliku keele tähenduses, keskendudes sellele, mis rolli kannavad erinevad loomulikud keeled kunstilise teksti struktuuris.

Ükskeelsusjärgse pingevälja teadvustamisega seoses on kirjandusliku mitmekeelsuse uuringutes järjest enam hakatud uurima seda, mil viisil mängib kirjandus keelte omavahelistel piiridel, neid vahel hoolega järgides ning siis teisale suunates. Heidi Grönstrandi, Markus Hussi ja Ralf Kauraneni koostatud artiklikogumiku „The Aesthetics and Politics of Linguistic Borders: Multilingualism in Northern European Literature“ (2020) pealähtekohaks on idee loomulike keelte vaheliste piiride ähmasusest. Koostajad kirjutavad, et kirjandus kustutab ja tõmbab neid piire üha uuesti ja uuesti, mõjutades ja kujundades seeläbi meie arusaamasid „kultuurilisest, etnilisest, keelelisest ja rahvuslikust kuuluvusest“ (Kauranen, Huss ja Grönstrand 2020, 4–5). Kauranen, Huss ja Grönstrand tõstavad esile tõlkimise rolli loomulike keelte piiritlemisel (samal, 5) ning ütlevad, et kirjanduslik mitmekeelsus võib keelepiire ja -hierarhaid lahustada, aga ka taaskehtestada (samal, 13). Nende sõnul lähtub kogumiku raamistik kuuest üsna äärmuslikult mõjuvast lähtepunktist, millest siinse uurimuse puhul on olulised eelkõige teine, kolmas ja kuues:

- 1) keelte vahel ei jookse selgeid ja konkreetseid piire;
- 2) keele mitmesugused erinevad vormid (eri keeled, registrid, murded jt) tekivad kasutusolukordades, nende piirid sõltuvad sotsiaalsest ja materiaalsest maailmast;
- 3) kirjandusliku mitmekeelsuse uurimisel tuleb kasuks multimodaalne lähenemisviis, kuna mitmekeelse teksti tähenduse teket mõjutavad alati ka tema visuaalne ja kõlaline struktuur;

- 4) mitmekeelse kirjandusteksti ideaallugejat ei eksisteeri, tekst töötab eri lugejate jaoks erineval moel;
- 5) keeleline stabiilsus sõltub võimust ja parasjagu levinud keelepraktikatest;
- 6) ühe keele võimendamine peidab alati keelelise tegelikkuse mitmekesisust.

(Kauranen, Huss ja Grönstrand 2020, 11–13)

Kauraneni, Hussi ja Grönstrandi järgi nõuab globaliseeruva kirjanduse käsitlemisel tähelepanu see, mil viisil keeli piiritletakse ja eristatakse – nad ei väida, et keeli pole võimalik üldse eristada, vaid kutsuvad üles jälgima, kuidas kirjanduses (nii institutsionaalselt kui ka üksiktekstides) keelepiire kehtestatakse ja ümber tõstetakse. Niisiis selgineb seegi, miks kõnelda just mitme-, mitte **kakskeelsusest** või kolmkeelsusest: keelte arvu nimetamisega pannakse eos paika see, mitme selgepiirilise keelevariandiga analüüsil arvestatakse. Kuigi juba 1981. aastal on välja toodud, et ühiskondlikud mitmekeelsed nähtused ei mahu enam hästi kakskeelsuse piiresse (vt Aleksejev 1981, 3), on nii Eestis kui ka mujal maailmas siiani rohkem tähelepanu pööratud kahe konkreetse keeleruumi kontaktidele (siinmail enamjaolt eesti ja vene või saksa keel), millest ka mõistevalik kakskeelsuse kasuks [*bilingualism*, *билингвизм*, *Zweisprachigkeit*] (vt nt Belobrovtseva 2018, Jašina 2019, Lukas 2021b)¹². Kuna siin uurimuses tuleb juttu mitmete keelte vaheldamisest ja põimimisest, kasutan edaspidi ülemmõistena **mitmekeelsust**, jättes kakskeelsuse mõiste olukordadeks, kui on vaja rõhutada vaid kahe põhilise keele kohalolu.

Ent kui Grönstrandi, Hussi ja Kauraneni toimetatud kogumik keskendub peamiselt keelte ja kultuuride vaheliste piiride joonistumisele, suhtelisusele ja poliitilisusele, siis minu uurimuse eesmärgiks on kaardistada seda, kuidas võib mitmekeelsus toimida luules, ehk teisisõnu – mil viisil kujuneb luuleteksti tähendus, kui tekstis on korraga kohal mitu keelt. Selles osas puutub mu uurimus kokku kontaktlingvistikaga ehk keeleteaduse haruga, mis uurib keelekontakte. Sealgi kehtib tõdemus, et keeled erinevad üksteisest, kuid pole viljakas püüelda keelte vaheliste piiride ülima konkreetsuse poole (Verschik 2012, 663), ning et mitmekeelsus pole mitte lausuja viga, vaid tähenduslik sündmus, millest võib lähtuda keelemuutus (Verschik 2019, 7). Kontaktlingvistika keskendub niisiis mitmekeelsuse transformatiivsele mõjule keelekasutuses, millega tegeleb ka minu analüüs – ehkki mõnevõrra väiksemas mastaabis ja luulesfääris.

¹² On iseloomulik, et Eesti-põhised kirjandusteaduslikud uurimused, mis mitmekeelsust uurivad, on ka ise mitmes eri keeles: vene, inglise ja saksakeelsed uurimused leiab enne üksikuid eestikeelseid.

Minu uurimus lähtub luule määratlemisel kahest allikast: Hasso Krulli esseest „Mis on luule?“ (2011) ning Jonathan Culleri monograafiast „Theory of the Lyric“ (2015). Ehkki tegu on mahult erinevate käsitlustega, jagavad Krull ja Culler mõningaid põhilisi arusaamasid luuleteksti toimimisest. Krull leiab, et tänapäeval võib luulet määratleda kolme pingestatud telje abil: keeletelg, mille ühes otsas juhitakse tähelepanu kogemusele ja teises keelelistele võtetele; hääletelg, mis kulgeb sisendusjõulisest loitsimisest teatraalse maskeerimiseni; väärtustelg, kus öeldakse avalikumalt või peidetumalt midagi meie maailma kohta (Krull 2011, 94–97). Jonathan Culler toob lüürika (tema mõistes eelkõige lühemad mittenarratiivsed luuletused (Culler 2015, 90)) puhul esile neli põhilist aspekti: lausumine, sündmuslikkus, rituaalsus ja hüperboolsus, mis omakorda toimivad mitmete keeleliste ja retooriliste struktuuride mõjul. Ka Culleri järgi on oluline enne luuletuse sõnumit analüüsida teksti kogemist (nt lüürilise pöördumise mõju subjekti ja maailma suhte kehtestamisele (samal, 223–226) või erinevaid keelelisi mustreid (samal, 258)). Samuti leiab ta, et luuletused ei toimi ainult fiktsionaalses ruumis, vaid sõnastavad midagi meie maailma kohta (samal, 122). Nii Krulli kui ka Culleri järgi on luule üks põhilisi omadusi **intensiivne keeleline struktureeritus**: Krull ütleb, et „luulel on keelega eriline, tavatult intiimne suhe: iga sõna on siin justkui luubi all, ja kõik, mida öeldakse, omandab üleelusuuruse mõõtme“ (Krull 2011, 95). Ning Krulli ja Culleri järgi ütleb luule alati midagi meie maailma kohta, seal kerkivad esile väärtushinnangud ja ideed maailma toimimisest ja struktuurist. Viimastest mõtetest lähtuvalt näibki vajalik analüüsida, mil viisil toimib mitmekeelsus luuleteksti keelelises struktuuris.

2.2. Mida teevad keeled kirjandusega?

Viktor Šklovski kirjeldas eelmise sajandi alguses kirjandusteksti põhivõttena kummastust: „vormi, mis raskendab ja pikendab tajumist“ (Šklovski 2014, 23). Šklovski tõi näiteid taju pidurdavatest vormielementidest kirjanduses, mille hulka kuulusid näiteks harjumuspärase vaatepunkt ja eufemistlik kõne. Ühelt poolt haakub Šklovski idee ükskeelsusjärgse pingeväljaga: kui Eesti kirjanduskäsitlus lähtub suuresti ükskeelsest paradigmast, mõjub mitmekeelne kirjandustekst sel taustal kummastavalt. Teisalt kutsub mitmekeelses tekstis kummastuse esile ka sund lülitada taju ümber erinevatele väljenduslaadidele, isegi kui lugeja mõistab kõiki tekstis

kasutatud keeli. Mitmekeelse väljenduse puhul on tegu omamoodi **eneseleosutava** vormivõttena, mille mõju ei tohiks teksti analüüsil ignoreerida.

Mitmekeelsetes kirjandustekstides võib omakorda kohata eripalgelisi keelevõtteid alates kaudselt markeeritud koodivahetustest kuni segakeelsuseni, milles ei saa enam eristada kasutatud keeli ja häälightsusi. Kirjandusliku mitmekeelsuse erikülgsust aitab liigendada juba eespool mainitud Unduski liigitus teksti-, keele- ja autoritasandi keelekontaktidest. Kui autoritasandi mitmekeelsuse puhul on tegu eespool kirjeldatud eksofooniaga, mis, nagu öeldud, jääb siinsest uurimusest kõrvale, siis keele- ja tekstitasandi mitmekeelsus vastavad üldiselt kahele poetilisele nähtusele, mida kirjandusliku mitmekeelsuse uuringutes on kirjeldatud: kirjanduslik koodivahetus ja makarooniline luule. Tekstitasandi mitmekeelsus tähistab keelte eraldatavat vaheldumist tekstis, keeletasandil avaldub mitmekeelsus tekstides, kus keeled on mingil moel ühte põimunud.

2.2.1. Kirjanduslik koodivahetus

Koodivahetus on sotsiolingvistikast pärinev mõiste, millega kirjanduses tähistatakse ühelt keelelt teisele lülitumist. Siinse uurimuses lähtun arusaamast, et koodivahetusena avaldub tekstitasandi mitmekeelsus, kus keeled on teineteisest enam-vähem selgepiirilisel eraldatud. Viimast nimetatakse Unduski käsitluses põgusalt ka **rööpkeelsuseks** (Undusk 1992, 589), ent leian, et kuna liitsõna esimene komponent tähistab pigem paralleelsust kui ümberlülitumist, on rööpkeelsuse mõistega otstarbekam tähistada vaid ühte koodivahetuse avaldumisvormidest: olukorda, kus sama kirjandustekst esitatakse korraga kahes keeles.

Nii kontaktlingvistikas kui ka kirjandusliku mitmekeelsuse uuringutes on tähelepanu juhitud koodivahetuse mõiste piiridele ja küsitavale eeldusele keelte eraldiseisvusest. Mõlemas valdkonnas tuuakse esile, et kuna loomulikud keeled pole selgepiirilised, vaid häguste üleminekute ja muutlike piiridega nähtused, siis pole võimalik kõiki mitmekeelseid nähtuseid koodivahetuse arvele kirjutada. Näiteks mainib Verschik, et vaid formaalsete omaduste põhjal on raske eristada koodivahetust laensõnast (Verschik 2012, 661 ja 665), ning Kauranen, Huss ja Grönstrand viitavad, et mõnikord on viljakam kõnelda koodide lagunemisest, mitte vahetamisest (Kauranen, Huss ja Grönstrand 2020, 6). Kuigi kriitika juhib õigustatud tähelepanu ohule käsitleda keeli üksteisesse puutumatuks, leidub kirjanduses kahtlemata ka olukordi, kus keeled teineteisest isoleeritakse – seda võib markeerida rööpkeelsus või

kaldkiri (eesti kirjakeeles normipärane viis võõrkeelseid väljendeid põhitekstist eristada). Mitmekeelse luule puhul niisiis vaadelda, mil moel ja määral keelte elemendid üksteisesse puutuvad, teineteist topeldavad või asendavad. Kuivõrd segakeelsuse ja markeeritud koodivahetuse keeleline struktuur erineb, näib ka koodivahetus siiski produktiivne mõiste, mille abil kirjanduslikku mitmekeelsust analüüsida.

Ameerika romanist Doris Sommer tähistab koodivahetuse mõistega kõiksuguseid mitmekeelseid poetilisi võtteid, sealhulgas ka neid, mis kalduvad juba segakeelse poeetika poole. Oma programmilises ja mängulises teoses „Bilingual Aesthetics: A New Sentimental Education“ kõneleb ta kultuurilisest mitmekeelsusest, käsitledes selle käigus mitmekeelse väljenduse humoorikas-võõritavat esteetikat, poliitilist vajadust mitmekeelsust tunnustada, wittgensteinilikke keelemänge ja muud. Tõenäoliselt põhjendabki Sommeri mõistekasutust tõik, et uue poeetilise võttestiku kirjeldamise ja nimetamise asemel on monograafia eesmärk „tundekasvatuslik“: juhtida tähelepanu mitmekeelse väljenduse positiivsetele omadustele nii individuaalses, ühiskondlikus kui ka esteetiliselt plaanis. Sellegipoolest tõstab tema pool-naljatlev nimekiri mitmekeelsetest retoorilistest võtetest esile selle, kui tugevalt toimib koodivahetus kirjandusteksti poeetikas. Nii mõnigi Sommeri kirjeldatud võtetest avaldub ka Eesti nüüdisluules, näiteks järgnevad kolm:

- koodivahetus kui **põgenemine** [*escape route*] (Sommer 2004, 38) – kui koodi vahetatakse mingist olukorrast pääsemise või eemaldumise nimel, nt Anna Kaare luuletuses roma rahva ajaloo teemadel:

„meie laulud kõlasid auschwitzis kõlasid harkus kõlavad
siiani

pisarsilmil

*gelem gelem*¹³

see tee ei saa kunagi otsa

see tee ei saa kunagi otsa“ (Kaare 2021, 24).

- **Kõlapõhine liug** teise keelde [*sounds-like slips between different languages*] (samas, 39) – võtte, mis toob esile keelepiiride ähmasuse ja sarnaneb selle poolest pigem juba makaroonia, mitte koodivahetusega. Võtet kasutatakse näiteks Elo Viidingu luuletuses „Edasi-tagasi“:

¹³ Anna Kaare märkus: „„Ma läksin, ma läksin“ – sõnad romade hümniks peetavast laulust. Laulu autor Žarko Jovanović oli Serbia mustlane, kes viibis ise mitmes vangilaagris.“ (Kaare 2021, 25)

„Edasi-tagasi käib kirjandus
nagu oleks ta
suur kirjandus, ahhaa! (ach!, haa!, ah, well, ai-jaaa,
ajaa, jjawohl, heh, heil, ja-ja, si, oui, jaaha, jahwe)“ (Viiding 2003, 33).

- Koodivahetus, mis reedab lausuja päritolu [„*black behind your ears*“ moment] (Sommer 2004, 39) – mõnes keeles kasutatakse sellise nähtuse tähistamiseks väljendit **šibbolet** (heebrea keeles viljapea). Sõna on tuntud Vana Testamendi loost „Jefta riid efraimlastega“ (Kohtumõistjate raamat 12), kus kasutati sõna häälduse piirkondlikke erinevusi, et ära tunda võõra hõimu esindajad, kes ütlesid sõna alguses š asemel s. Inglise keeles tähistab sõna *shibbolet* üldisemalt (kõne)märki, mis annab ära lausuja päritolu¹⁴. Ühes Igor Kotjuhi luuletuses toimib šibboletina venepärane nimi:

„miks peaksin olema igor kotjuh
kui elan eestis
kirjutan eesti keeles
ja mu lapsed käivad eestikeelses koolis
lisan siia juurde eestikeelseid sõnu
jõevool vesikasvud
eemal järv
igor kotjuh
öökik elu
savi liisk“ (Kotjuh 2020b, 35).

Kuigi Sommeri kümnest võttest koosnev nimekiri pole ammendav ega ka läbinisti tõsine, laiendab tema analüüs siiski arusaama sellest, kuidas koodivahetused kirjandusteksti poetikat mõjutavad. Näiteks tõuseb juba siin toodud näidetes taaskord keele ja identiteedi ning kollektiivse kuuluvuse tihe ja problemaatiline seos. Viimaks on märkimisväärne, et Sommeri käsitluse järgi võib tähenduslik koodivahetus toimuda nii tekstis eneses kui ka lugeja reaktsioonina: tähendusvarjundid tekivad sageli tänu vastuvõtja keeleoskusele (Sommer 2004, 39). Lähemalt tuleb mitmekeelsuse suhe lugejaga tuleb kõne alla peatükis 2.3.3., kus räägin keelte rollist luuleteksti visuaal- ja kõlastruktuuris.

Üks selgepiirilisemaid kirjandusliku koodivahetuse näiteid on teiskeelne intertekstuaalsus: tsitaadid, allusioonid ja motod, milles säilitatakse algteksti keel. Kauranen, Huss ja Grönstrand mainivad kirjandusliku mitmekeelsuse uurimisloo

¹⁴ Oxford English Dictionary; <https://www.oed.com/view/Entry/178050?redirectedFrom=shibboleth>, vaadatud 4.01.2022.

ülevaates ka intertekstuaalse mitmekeelsuse mõistet [*intertextual multilingualism*], ent räägivad sellest peamiselt keelteülese [*translingual*] loomingu kontekstis (Kauranen, Huss ja Grönstrand 2020, 8), samastades intertekstuaalsust nähtusega, mida siin uurimuses nimetan eksofooniaks või autoritasandi mitmekeelsuseks. Seetõttu kasutan oma uurimuse kontekstis mõistet **koodivahetuslik allusioon**, märkimaks intertekstuaalseid viiteid mõnele varasemale teosele või kirjanikule muus keeles peale teksti põhikeele. Anneli Mihkelevi järgi on üks intertekstuaalse markeri põhiomadusi imitatsioon – miski uues tekstis, mis jäljendab viidatavat teksti (Mihkelev 2005, 44). Markeriks võib niisiis olla algkeel. Samuti toimib allusioon alati ka metonüümiliselt, viidates päritolutekstile mingi rõhuasetuse ja väljajätu abil (samas, 62–63). Järelikult võib öelda, et koodivahetuslikul allusioonil on eriti tugev marker, mis tõstab teda põhikeelsest tekstist esile ja loob kindla seose algse kontekstiga – või tekitab jõulise võõrituseefekti, nagu juhtub näiteks pseudoallusioonide puhul. Kristjan Haljaku luulekogu „Verlaine’i revolver“ (2018) sonetitsüklite algustes „tsiteeritakse“ mitmeid kultuuritegelasi nii eesti kui ka muudes keeltes, ent tsitaadi keel ei ühti kordagi isikuga, kellele tsitaat omistatakse. Näiteks Victor Hugo ütleb „Ta nägi laevateki äärel ainult nõrgamõistuslikku sakslast, kes vaatas merd ja ulgus pimedusse“ (Haljak 2018, 57), Iggy Pop aga hoopis „Daj mne oposnosti, malenkaja neznakomka“ (samas, 81). Niisiis tekitab koodivahetuslik allusioon pseudotsitaadis eriti tugeva pinge ja võõrituse väidetava algkonteksti ja pseudotsitaadi enese vahel.

2.2.2. Makaroonia ehk keelte segunemine luules

Makaroonilise luule mõiste tähistab luulevormi, milles kasutatakse läbivalt mitut erinevat loomulikku keelt nii, et tekst omandab koomilise, paroodilise või satiirilise tooni. Makaroonilise luule mõiste pärineb 15.–16. sajandi Itaaliast, olles iseäranis seotud kahe teosega: Tifi degli Odasi „Carmen maccaronicum“ („Makarooniline laul“, 1490–1493) ja Teofilo Folengo „Maccaroneae“ (1517–1521). Mõlema teose põhikeeleks on ladina keel, millesse põimiti ladina grammatika järgi flekteeritud itaaliakeelseid sõnu. (Kalda 2000, 105–106)

Makaroonia mõiste päritolu kohta on tehtud erinevaid oletusi. Teofilo Folengo, kes oli üks esimesi mõiste kasutajaid kirjanduses, võrdles makaroonilise luule mitmekesisest keelelist koostist makaronide valmistamisele kuluvate koostisosadega (Princeton Encyclopdia 2012, 837). Kuna žanri esmane eesmärk oli pilada liigset peenutsemist, on termini kujunemist seostatud veel ka koomilise vastandusega rahvaliku toidu ja

luuleregistri vahel ning tõigaga, et 14.–16. sajandil tähendas sõna *maccherone* itaalia keeles lisaks toidule ka „juhmarid, mähkamit, tõlplast“ (Kalda 2000, 106).

Itaaliast levis komme viljeleda makaronistiilis luulet ka mujale Euroopasse. Kirjutati koomilist luulet, kus põimiti rahvakeelt mõne klassikalise, sageli ladina keelega (vt Princeton Encyclopedia 2012, 837; Kalda 2000). Ühiskondlikus hierarhias valitseva keele segamisel rahvakeelega parodeeriti tõusiklikkust (Kalda 2000, 106): niisiis kujunes makaroonilisele luulele iseloomulikuks siduda keeli, mis kandsid ühiskonnas erinevat funktsiooni. Ehkki makaroonilise luule ajaloost võib leida ka tõsise makaroonia näiteid (samas, 111), kasutatakse mõistet valdavalt selleks, et tähistada koomilise mõjuga luulet.

Eesti aladel on palju uuritud ja analüüsitud baltisakslase Jacob Johann Malmi narratiivset luuletust „Die oberpahlische Freundschaft“ („Põltsamaa sõprus“, 1861), kus põimuvad saksa ja eesti keel. Teksti uurimisos esineb mõningast vaidlust selle üle, kas käsitleda teda makaroonilise luule traditsioonis või mitte. Maie Kalda põhjalik artikkel „Jacob Johann Malm ja makarooniline luule“ (1993, taastatud 2000) näib osaliselt tõukuvat Jaan Unduski 1992. aasta tähelepanekust, et poolsaksa keelevariandis kirjutatud *Halbdeutsch*-luule, mille tüüpesindajaks peetakse Malmi teksti, ei pruugi alati olla makarooniline, vaid „,,lihtsalt“ baltisaksakeelne“ (Undusk 1992, 589). Kalda kaalukas vastuargument on see, et Malmi teksti määratlemine ühel või teisel viisil sõltub vaatepunktist: ajalooliselt on Unduskil õigus, ent tänapäevases vaatenurgast ja/või baltisaksa keelt tundmata „tekib või tõuseb esiplaanile makarooniline efekt“ (Kalda 2000, 104). Vahur Aabramsi uuemas käsitluses on mõlemad võimalused ühendatud: Aabrams näeb teksti ühe näitena *Halbdeutsch*'i kirjanduslikust, s.o. mängulisest tõlgendamisest, kus kujutati ja kujundati „reaalselt eksisteerinud, sotsiaalsel redelil kerkivate eestlaste ja langevate baltisakslaste poolt kõneldud“ keelt (Aabrams 2007, 106). Selle tulemusena võib tekstis näha baltisaksa eneseirooniat (samas; vt ka Undusk 1992, 589). See juhtum toob esile kaks mitmekeelsele kirjandusele iseloomulikku omadust. Esiteks võib keeletasandil avaldub mitmekeelsus peegeldada reaalselt eksisteerivat keelevarianti ja toimida sellegipoolest kirjandusliku võttena; teiseks tõuseb olulisena esile lugeja ja tema keeleoskuse roll teksti mitmekeelsel tõlgendamisel.

Kuivõrd makaroonilises luules on traditsiooniliselt kasutatud keeli, mis asuvad ühiskondlikus hierarhias erineval positsioonil, võib keelesegu tihti eristada põhikeelt (substraati) ja teist keelt (superstraati) (vahel võib segunevaid keeli olla muidugi ka

rohkem, nii nagu ka Malmi tekstis esineb vene või prantsuse tüvelisi sõnu). Ka üldkeelne sõna „makaronism“ tähendab ühe keele moonutamist teise järgi, täpsemalt tänapäevastele sõnadele ladina keeletunnuste lisamist¹⁵. Makaroonilises keelesegus kääntakse-muudetakse teise keele elemente põhikeele normi järgi – nt paigutatakse ühe keele sõnavara teise keele morfosüntaksisse – või muudetakse need muul moel osaks esimese grammatilisest koostisest (vt Kalda 2000). Juba mainitud *Halbdeutsch*'i saksa substraadi ja eesti või läti superstraadi suhet kirjanduses kirjeldab Undusk kui „tungimist teise keele territooriumile“ (Undusk 1992, 589) – niisiis tõstab makarooniline luule keelehierarhiaid esile ning loksutab need liikvele. Ehkki selline toime on mingil määral iseloomulik kogu kirjanduslikule mitmekeelsusele (vt Kauranen, Huss ja Grönstrand 2020), võimendub see makaroonilises poeetikas eriti.

Põhilised makaroonilise luule omadused on seega olnud (jäme)koomika ning eri registrites kasutatavate keelte põimimine üheks keelseguks. Aegamisi on aga järjest enam osutatud sellele, et makaroonilise luule mõistega peidetult kaasas käivad koomilised tunnused ei avaldu sugugi mitte kõigis segakeelsetes kirjandustekstides. Näiteks on mittekoomilisest makarooniast räägitud Ameerika modernistlike luuletajate Ezra Poundi ja T. S. Elioti loomingus (Princeton Encyclopedia 2012, 837). Ka Maie Kalda võttis kasutusele uue mõiste, et käsitleda rohkemaid makaroonilisi kirjandusnähtuseid:

„**Makaronismi** all mõistan kirjanduslikku tekstisse kunstikavatsuslikult lülitatud teiskeelset sõna või plokki, mis võib olla niihästi ortograafiliselt korrektses kui ka moonutatud hääldust edastavas kirjapildis ja mida flekteeritakse teksti põhikeele päraselt. (Lihtsaviisiline ümberlülitumine ehk *switching* siia alla päriselt ei käi.)“ (Kalda 2000, 121; rasvane kiri on minu rõhutus)

Kalda sõnul ei leidu Eesti luules järjepidevat koomilise makaroonia traditsiooni, makaronisme on see-eest kasutatud küllaldaselt. Makaronismi mõistet eristab makaroonia mõistest kaks olulist omadust: esiteks käib see väikeste tekstiühikute, mitte tervikteksti kohta, teiseks puudub makaronismi definitsioonist koomika. Mõnevõrra sarnaselt on ka keelekontaktide uurija Anna Verschik keelelisest loovusest rääkides viidanud, et ehkki makaroonilises luules „tekib naljaefekt mitme keele materjali teadlikul vaheldumisel ja sellest sündinud kontrasti kaudu“ (Verschik 2019, 17), siis näiteks rahvaluules ei too samal mehhanismil toimiv mitmekeelsus tingimata koomikat kaasa (samas, 17). Kalda mõiste laiendab makaroonia kasutusvaldkonda

¹⁵ Vt nt EKI ühendsõnastik 2021: <https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/makaronism/1>.

koomikast ja luulest muu tonaalsusega kirjandusse. Nagu eelnevalt markeeritud, on mujalgi leitud, et makaroonilise luule mõiste jääb keeletasandi mitmekeelsuse kirjeldamisel kitsaks, mistõttu on püütud mõistet üldistada-laiendada kasulikuks tööriistaks ka uuema kirjanduse käsitlemiseks¹⁶.

Mõistet pole kuigi raske luulevaldkonnast välja tõsta, ent koomilisest konnotatsioonist on juba keerulisem lahti öelda. Sellest annab märku tõik, et isegi kui argumenteeritakse mõiste laiendamise kasuks, mainitakse makaroonia põhitähenduse juures ikka ja jälle koomilisust. Seetõttu kerkib esile küsimus: kas on üldse viljakas makaroonilisuse mõistet tema pikaajalise traditsiooni küljest lahti haakida? Kalda makaronismi mõiste tundub produktiivne: see seob segakeelsed kirjandusnähtused küll makaroonia traditsiooniga, ent toob esile erinevused (nt nalja ja keelesegu mastaap). Kogu mitmekeelset kirjandust makarooniliseks pidada tähendaks aga jätta mõistesistust kõrvale iseloomulik ebavõrdne keeltesegu, mis muudaks mõiste kahtlemata vaesemaks – seda enam, et makaroonia on üks väheseid poetilisi võtteid, mida on olnud põhjust uurida eelkõige luule perspektiivist. Kaalumist väärib niisiis võimalus nimetada makaroonilisi nähtusi luules Unduski eeskujul **segakeelseteks**. Selle vastu on keeleteaduse kontekstis argumenteerinud Anna Verschik, kuna segakeele mõiste tähistab seal reaalselt tekkinud keelevariante, mis mitut keelt kindlal moel omavahel seovad (Verschik 2019, 17–18), ent kirjandusteaduses segakeelsusel niivõrd konkreetset tähendust ei ole.

Teine luulega seonduv valdkond, milles mitmekeelset poetikat on analüüsitud, on nüüdismuusika sõnad. Neis uurimustes joonistub välja mitmeid olulisi jooni, mida oleks kasulik vaadelda ka kirjalikus luules: näiteks keskendutakse neis uurimustes identiteedi ja keele seostele. Michael D. Picone on popmuusika mitmekeelsust analüüsidest välja toonud, et koodide segamine kunstilisel eesmärgil [*artistic codemixing*] panustab tähelepanuväärselt laulusõnade performatiivsesse, **kehtestavasse** toimesse. Tema järgi kasutatakse mitmekeelseid väljendusvahendeid selleks, et **kehastada erikeelseid identiteete** ning kõnetada erinevaid kogukondi (Picone 2002, 206). Iga uue keele sisenemisega teksti luuakse niisiis metonüümiline suhe mingi keeleruumiga ning viidatakse teksti subjekti paiknemisele selle kogukonna ja ruumi suhtes. Ka Quebeci räpi uurijad toovad välja, et mitmekeelne väljendus ei osuta ainult räppteeksti autori emakeel(t)ele ja niisiis ka tema päritolule, vaid kehtestab

¹⁶ Näiteks tõlkija Eric Dickens tähistab mõistega kõiksugu kirjandustekste, milles kasutatakse mitut keelt (Dickens 2009, 125–126).

sageli mänguliselt uutlaadi identiteedi (Sarkar ja Winer 2009, 179; 186). Karin Nykvisti järgi kajastub seesama fenomen ka rootsi räpptekstides, milles kujutatakse järjest enam poliitilist, poeetilist konstrueeritud mitmekeelset identiteeti, viidates seeläbi ühiskonnas aset leidnud muutustele (Nykvist 2020, 171). Sarnast nähtust võib kohata ka eestimaises räppmuusikas. Näiteks räppar Nublu on avaldanud mitmeid populaarseid laule koostöös teiste keelte esindajatega: enim tähelepanu on pälvinud eestivene räppari Gameboy Tetrisega esitatud „Für Oksana“ (2019) ning soome räppari Mikael Gabrieliga avaldatud „Universum“ (2020). „Für Oksana“ on eesti- ja venekeelne laul „город Нарва“-s elavast Oksanast, kus mängitakse idaeuroopa rahvuslike stereotüüpide ja integratsiooniteemaatikaga: „Ma tean, see Georgi lint su juuste sisse / jäädavalt on põimunud, / kui murumängud toimunud / ja sina-mina lõimunud“ (Nublu ja Gameboy Tetris, 2019). „Universumis“ aga põimitakse soome, eesti ja inglise keelt, luues nõnda pildi kosmopoliitsest räppar-maailmakodanikust: „*Missä puhelimeni on?* / Halloo, tsau, / kuule, mul siin kaks Soome pruuti, / kes on muidu täitsa toredad, a eesti keelt ei puhu [---] / Okei tegelt pole vahet / et kas siin või üle lahe / keegi küsib, siis ma istusin *café*’s“ (Nublu jt 2020).

2.2.3. Keelte roll luuleteksti visuaal- ja kõlastruktuuris

Kirjanduslik mitmekeelsus tõstatab paratamatult küsimuse ka keeleoskuse ja lugemisstrateegiate kohta. Nagu märkis Maie Kalda, võib näiteks baltisaksa makaroonilist luulet lugejapositsioonist sõltuvalt lugeda erineva rõhuasetusega: ühiskondliku keelevariandi peegeldusena või poeetilise makarooniana. Mitmekeelset poeetikat uurinud skandinavist Julia Tidigs lähtub oma uurimustes ideest, et mitmekeelse teksti puhul tulebki teadvustada vastuvõtjate paljusust: sõltuvalt keeleoskusest on üht teksti võimalik lugeda mitmel erineval moel (Tidigs 2020, 225). Mitmekeelse kirjandusteksti mõistmise aluseks on Tidigsi järgi osaline keeleoskus [*partial fluency*] (Tidigs ja Huss 2017, 211; Tidigs 2020, 227). Nõnda käsitlen ka mina oma keeleoskuse põhjal siin uurimuses luuletekste, milles kasutatakse vähemalt osaliselt eesti keelt.

Tidigs analüüsib ka eespool juba mainitud võõritusefekti, mille arusaamatu keele sisenemine teksti kaasa toob (vt Sommer 2004, 30). Mõistmisraskused ja nende teadvustamine sunnivad Tidigsi järgi lugejat peatuma, mõtisklema ja uusi tõlgendusvõimalusi otsima (Tidigs 2020, 227), mistõttu ei tähenda mitmekeelse teksti mõistmine tingimata teksti tõlkimist ükskeelseks, vaid hõlmab endas ka arusaamatust,

võõra elemendi märkamist ja kummastust (Tidigs ja Huss 2017, 214). Niisiis tuleb mitmekeelset teksti alati lugeda multimodaalselt, pöörates ühtaegu tähelepanu nii teksti visuaalsele kui ka kuuldelisele küljele (samas, 219–220).

Kui luua seos Tidigsi idee ja Jonathan Culleri lüürikakäsitluse vahel, ilmneb, et mitmekeelsus võib luule poeetilist jõudu tugevalt võimendada. Nimelt kirjeldab Culler neljas suunas kulgevat teljestikku, pakkudes välja ühe viisi lüürilise teksti struktuuri kirjeldamiseks. Teljestiku üks suund kulgeb alt fiktsiooni juurest üles rituaali poole, teine suund joonistub aga vasakult paremale tekstis avalduva visuaali ja kõla vahel: rituaalsel poolel paiknevad niisiis tekstid, milles heli ja pilt kehastuvad (äärmuslikud näited teljestiku sellelt poolelt on seega onomatopoesia ja graafiline luule), fiktiivsel poolel tekstid, kus helilisi ja pildilisi elamusi kirjeldatakse. Tidigsi ideedest lähtuvalt võib mitmekeelse luule paigutada rituaalsele poolele, kus tekst juhib tähelepanu omaenese mitmekeelsele koostisele: eelnevalt mainitud Hasso Krulli lüürilistest telgedest on mitmekeelses luules intensiivselt esil keeletelje see osa, kus tekstid tõstab markeeritult esile keelelist võttestikku.

Tidigs ja Markus Huss väidavad ka seda, et mitmekeelses luules on helistruktuur ükskeelsest luulest tugevamalt esil, kuivõrd mitmekeelsus võib lugeja heita tähendusetu müra ja tähendusliku keele vahelisele hallalale (Tidigs ja Huss 2017, 220). Kuid kõlastruktuuri võimendumine toimib ka semantiliselt koherentsetes tekstides, nt Quebeci räpiuurijad viitavad, et mitmekeelsus võimaldab hiphop-teksti intensiivsemalt rütmistada, kuna avardab kõlaliste väljendusvahendite mitmekesisust (Sarkar ja Winer 2009, 184–185). Samuti on mitmekeelsel luulel erinevate tähestike põimumise tõttu kalduvus ka teksti visuaalne mõju esile tõsta (Tidigs ja Huss 2017, 221). See on ilmne juba näiteks foneetiliste ja ideogrammidel põhinevate kirjade erinevuse tõttu: Marjorie Perloff on osutanud, kuidas Yōko Tawada on oma loomingus jaapani emakeele eeskujul leiutanud ka ladina tähtedele ikoonilised tähendused (Perloff 2010, 725–726). Tähestike vaheldamise tähendust kirjanduses on analüüsinud näiteks Helena Bodin (2020) ning see nähtus tuleb lähemalt jutuks peatükis 3.1.2, kus analüüsin Kalju Kruusa luuletust „Pudong’i lennujaamas“. Eesti nüüdisluulest leiab markantse näite tähestike vaheldamisest ka ühest Kristjan Haljaku luuletusest:

kärbsesitt hansenit anton hansenit anatole kärbsesitt
• *no läks*
läks tsipa
H//XY
no läeb
läeb tsipa

Haljaku tekst liigub pärast sisulise häire tekkimist ladina tähestikust vene tähestikku: kirillitsa H-s ühenduvad Anton Hanseni nimetäht ja „nihumineku“ N-täht, kursiiviga esiletõstetud И aga on visuaalselt justkui pahupidi läinud N. Semantiline häire on kooskõlas nihestatud kirjaviisiga. Tähestikuvahetus toob aga teksti uued konnotatsioonid, kuna häälikukombinatsioon ниху tekitab venekeelses tähenduses assotsiatsiooni vulgarismiga „ни хуя“ (millegi vähesust rõhutav kõnekäänd). Nii visuaalse (Y ja Y; H ja H) kui kõlalise sarnasuse (X ja H) kaudu liigub tekst „HИXY“ juurest taas ladina tähestikku ja jõuab häälikukombinatsioonini „YHWH“, mis tähistab judaismis Jumalat. Niisiis nihkub tekst visuaalsete ja heliliste mitmekeelsete üleminekute abil groteskselt kiiresti vulgaarsest registrist religioossesse.

3. Eesti nüüdisluule mitmekeelsusest

„Kakskeelsus on eesti kirjakeelse kultuuri tulevik, samuti nagu see kunagi oli ta häll ja vahepeal suurim ähvardus. [--] Kakskeelne luulekogu on selge sümptom, et kirjanduses igatsetakse dialoogi, kohalikest piiridest väljumist, võõristavat elementi ja hinnangute pluralismi.“ (Krull 1995, 97)

Juba 1995. aastal Kauksi Ülle lõunaeesti- ja ingliskeelset paralleeltekstilist luulekogu „Agu ni eha / Morn and eve“ arvustades ennustas Hasso Krull, et Eesti kirjandus hakkab järjest enam kasutama mitmekeelseid väljendusvahendeid. Olles nüüdseks kaardistanud, milliste lüürilise teksti struktuuridega kirjanduslik mitmekeelsus poeetiliselt kõige enam kokku puutub, pöoran järgnevalt pilgu kuuete mitmekeelsele tekstile 21. sajandi Eesti nüüdisluulest, et analüüsida, mil viisil toimib mitmekeelne poetika siinses lüürikas. Tekstide valikul lähtusin eelkõige kolmest kriteeriumist:

- et tekstid põimiksid eesti keelt ühe või rohkema muu keelega;
- et luuletustes esineks nii selgepiirilisel eraldatud mitmekeelsust kui ka keelte grammatilist ühtesulamist;
- et juhtumid ei oleks erandlikud – teisisõnu, et leiduks veel nüüdisluule tekste, mis kasutavad sarnast võttestikku.

Lähtuvalt eelnevalt joonistunud teoreetilisest raamistikust pöoran analüüsil tähelepanu järgmistele aspektidele:

1. **Mis keeled** lisaks eesti keelele luuletekstis figureerivad ja **mis keelelises vormis** (tähestik, sõnavara, teised grammatilised vahendid)?
2. Mis on **keelte omavaheline suhe**, kuidas toimub üleminek ühelt teiselt? Mis on keelte suhe lüürilise subjekti ja teda ümbritseva maailmaga?
3. Millise **mustri** alusel toimivad keeled teksti struktuuris (kõla, pilt, kordused)?

3.1. Analüüs

3.1.1. Hasso Krull „Praht“ (2001)¹⁷

rongiga Nõmmelt linna sõites
näen tuule käes kuivanud pihlakalehti
ja raudtee ääres igasugust prügi

siin on traati ja autokumme
autokeresid endid ja roostes plekki
plastikaatkotte ja kohvipuru

betonist plokid on laotud riita
ja jäetud ilmale järada
põõsa all mingid katkised torud

raudteejaamad on kinni pandud
akende ees rasked vanaaegsed luugid
värvitud tellisseinalt loen et AMF RULES

vagunis istujad kõik on üksi
igaüks oma pika puupingi peal
nad loevad või vaatavad aknast välja

üks noormees on punaste silmadega
ta liigutab sõrmi otsekui krabi
tema seljataga magab hulgusepoiss

keskealine naine kes mõtleb vist
oma õnnetult surmasaand sugulasest
üks ümmarguste põlvedega tütarlaps

nad kõik vaatavad sedasama prügi
ja loevad kirju mis ülendavad hinge
MAD MAX ja NIRVANA ja LEGALIZE

enamus küll on tuima näoga
rahulikud ja keskendumata
aga see just ongi transtsendentsi märk

prügi ja praht rämps sodi ja romu
rubbish junk TRASH debris ja slime
Tohuwabohu Wirrwarr ja Chaos

väikeses männikus jalutab vanamutt
kahe tibatillukese koeraga
garaažikatus põleb päikese käes

kõik mis on kunagi visatud ära
tuleb meie silmadesse tagasi
ja ehitab sinna pilvelõhkujaid

Hasso Krulli luuletuses „Praht“ leiab aset rongisõit „Nõmmelt linna“. Nagu rongi(luule)le omane, kohtuvad tekstis vaguniväline vaade (pihlakalehed, praht, männik jm), vagunisisene olustik (puupingid, hulgusepoiss, keskealine naine jm) ja kõnelejasine ruum ehk vaatlev-mõtisklev sisemonoloog. Sisemonoloog seob kolm ruumi üheks, ehkki see ühtesulamine on pigem nihestatud ja häiriv kui rahulduspakkuv süntees.

Ühistranspordiluuletuste seast on luuletuse taustal kahtlemata tajutav Juhan Liivi „Eile nägin ma Eestimaad“ (1904) ning sealne justkui rongiaknast möödaruutav kõle Eestimaa. Selle taustaga kaasneb eeldus, et ka Krulli luuletus suhestub mingil viisil liiviliku sotsiaalse nukrusega. Ning just Liivi taustal tõuseb tähenduslikuna esile luuletuse mitmekeelne koostis: ehkki esimese rea järgi otsustades kõneleb luuletus nüüdisaegsest Eestist (või vähemalt ammutab siinsest olustikust inspiratsiooni), kasutatakse tekstis lisaks eesti keelele ka inglise ja saksa keelt ning varjatumalt on nende taustal teisedki keeled. Keelevahetused tõusevad esile nii graafiliselt kui ka teksti süntaktilises

struktuuris. Kui muidu võib teksti vaadelda kui üheplaanilist kirjeldust rongisõidu

¹⁷ Krull, Hasso. 2001. *Kornukoopia*, lk 92–93. Tallinn: Vagabund.

ühendavast kogemusest, siis just mitmekeelsete fraasidega tõusevad esile nii liivilik nukrus kui ka vertikaalne mütoloogiline ning ajalooline tasand.

Teksti teiskeelne koostis on kolmeosaline: esmalt tänavakunsti ingliskeelne sotsiolekt, siis standardne inglise keel, ning viimaks heebrea- ning vanakreekamõjuline saksa keel. Eelkõige avaldub mitmekeelsus laensõnade ja tsitaatfraaside näol. Teiskeelsed fraasid esinevad neljandas ja kaheksandas stroofis ning suurim on nende roll 10. stroofis, mis moodustab mitmekeelse sünonüümloetelu ja luuletuse tunnetusliku kulminatsiooni. Nagu öeldud, eristuvad teiskeelsed fraasid ka tüpograafilise kuju poolest: tsiteeritav grafiti on kirjutatud läbivate suurtähtedega ning saksakeelsed sõnad saksa ortograafia kohaselt suurte algustähtedega. Nõnda ilmneb juba pindmisest kirjeldusest, et luuletuse mitmekeelsus moodustab tüpograafilise mustri. Kui liikuda edasi tähendustasandile, selgub, et muster toimib sarnaselt sealgi. Vaatlen järgnevalt grafititsitaatide toimet tekstis ja 10. stroofi mitmekeelsuse tähendust.

Krulli teksti ingliskeelset grafitit võiks iseloomustada kolmel eri tasandil avalduvate omaduse abil: esiteks on tegu selgelt subjektiivlisesse sfääri kuuluva tekstiga, teiseks toimib grafiti tugeva metonüümiana, kolmandaks on need seotud kas ülevuse või rämpsuga. Esimesest omadusest annavad märku nii rida „värvitud tellisseinalt **loen** et AMF RULES“ kui ka tõdemus, et kõik rongisistujad loevad neidsamasid kirjasid: „MAD MAX ja NIRVANA ja LEGALIZE“. Tekitatakse ootus, et ka muu inglise keel tekstis seostub subjektiivlise, rongivälise ja võõraga (ehkki päris üksüheselt see seos nt 10. stroofis ei kehti).

Metonüümia avaldub grafiti-fraaside puhul selles, et kirjad seintel viitavad anglofoonsele noorte subkultuurile laiemalt ning osutavad nõnda püüdlustele Lääne kultuuriruumi suunas. Fraasid, mida rongisistujad mööduvatelt seintelt loevad, on lühikesed ja märksõnalised, nt AMF RULES viitab lühidalt amfetamiinile, märksõnaga LEGALIZE toetatakse kanepi legaliseerimist, MAD MAX omakorda viitab samanimelisele *action*-filmide sarjale, mis leiavad aset postapokalüptilises maailmas. Huvitava kolmiku grafiti-tsitaatide seas moodustavad AMF RULES, NIRVANA ja LEGALIZE, mis lisaks esmastele popkultuursetele osutustele viitavad ka soovile tõusta reaalsusest ja tavateadvusest kõrgemale: kõneleja ütleb, et kirjad „ülendavad hinge“ ning et reisijate tuimad näod on just „transtsendentsi märk“. Ehkki see näib olevat pigem irooniline kirjeldus (arvestades seda, et kirjad on lähedas seoses raudteeäärse prügiga), toovad luuletuse 10. ja 12. stroof seda kõrgussepuüdlevat

tasandit esile. Nõnda on teiskeelse grafiti kaudu teksti sisenenud ka vertikaalne mõõde, püüdlus igapäevaprügist kõrgemale.

10. stroof tõuseb luuletuses esile nii keelelise valiku kui ka süntaktilise struktuuri poolest. Kui eelnevad stroofid keskendusid nähtava kirjeldamisele, siis siin seotakse eelnevad teemad poolsünonüümidest koosnevas loetelus kokku. Stroofi kolmes reas libisetakse tähendusparallelismi kaudu ühest keelest teise ja teisest omakorda kolmandasse, prügisünonüümide kaudu nihkutakse erinevaid tähendusvarjundeid läbi käies eesti keelest inglise keelde ning sealt omakorda saksa keelde. Kui Sommer kirjeldas ühe poeetilise koodivahetuse võimalusena kõlapõhist libisemist teise keelde, siis Krulli luuletuse mitmekeelset sünonüümloetelu võiks nimetada **semantiliseks liuks**. Stroofi keskel paiknev sõna TRASH kuulub taaskord grafiti valda, ent rõhutab paralleelina ka luuletuse pealkirja ja seni kirjeldatud prügihunnikuid rööbaste kõrval. Tõeline pööre leiab aset stroofi kolmandas reas, kus teksti siseneb saksa keel. Sõnad „Tohuwabohu“, „Wirrwarr“ ja „Chaos“ liiguvad järjest abstraktsema segaduse poole. „Tohuwabohu“ ja „Chaos“ seostuvad etimoloogiliselt mütoloogiaga: esimene on laensõna heebreakeelsest väljendist *tohu va-bohu*, millega kirjeldatakse Piiblis maad enne seda, kui Jumal lõi valguse ja looduse (eesti keelde on fraas tõlgitud kui „tühi ja paljas“); teine aga tuleneb vanakreekakeelsest sõnast *chaos*, millega Vana-Kreeka mütoloogias tähistati maailma loomisele eelnenud korrastamata olukorda, pimedat sügavikku. Saksa keele kaudu liigutakse sujuvalt ka eesti keele juurde tagasi, kuna kolmas rida toimib ka justkui viide sellele, et piibellik mütoloogia sisenes Eesti kultuuri just saksa keele vahendusel¹⁸. Niisiis seostatakse saksakeelse segadussõnavaraga mütoloogia kaudu ingliskeelse grafiti transtsedentsiivalus ning esitatakse justkui küsimus: kas (Eesti) praegusest korralagedusest saab sündida midagi uut ja elujõulist? On prügis omal moel olemas ka viljakas, loomisjõuline tühjus?

Vastusele viidatakse justkui viimases stroofis, mis pole kuigi lohutav: „kõik mis on kunagi visatud ära / tuleb meie silmadesse tagasi / ja ehitab sinna pilvelõhkujaid“. Nagu hingeülendavat grafitit polnud võimalik rongisõidul lugemata jätta, pole võimalik ignoreerida ka rööbaste kõrval laiuvat prügi. Pilvelõhkujad on üsna

¹⁸ Semantiline liug näib olevat mitmekeelses luules küllaltki levinud võte: Krulli luuletuse mitmekeelse mustriga haakuvad hästi read Jaan Kaplinski poeemist „Hinge tagasitulek“ (1990), mis ütlevad: „Aga vabadus mida saab osta ja müüa / maksab allkirja ja veel midagi midagi / väga väikest hinge hingekeese [---] / piimast ja uudseviljast selle hingekeese / maksis vabadus svoboda priius freiheit / ja peale selle hulga tänukirju / tänupalveid tänulaule ja / tänulaulupidusid“ (Kaplinski 1991: 24). Ka Kaplinski ridades viidatakse keelte funktsioonile Eesti kultuuris ja ajaloos ning koodivahetus toimib sünonüümsuhte alusel.

ambivalentne lõpplahendus: neis peitub kahtlemata vertikaalne mõõde, püüdlus kõrgustesse, niisiis lootus kaugeneda armetust reaalsusest. Ent kui panna kokku teksti keeleline koostis, mütoloogiline tasand, vastandus inimesi ühendava rongivaguni ja eraldava välismaailma vahel, ning viimaks ka iroonia mõnuaineliste transtsendentsi-grafitite suhtes, tekib paralleel piibelliku Paabeliga – looga sellest, kuidas inimeste upsakus ja hoolimatus maapealse suhtes toob neile karistuseks suutmatus teineteist mõista. Just see tähendus luuakse peenekoelises keeltevahelises võrgustikus. Kui ingliskeelsed grafitid toimivad eelkõige kõnelejavälise võõrandunud keelena, siis 10. stroofi keeled moodustavad küll mitmekesise, ent mõistetava ja kõnelejasises ühendvälja, kus ka mitte-eestikeelsete sõnade tähendus on tuletatav kontekstist või sellest, et vastavad sõnad on eesti keeles olemas (tohuvabohu, virvarr ja kaos).

3.1.2. Kalju Kruusa „Pudong’i lennujaamas“ (2013)¹⁹

Luulekogus „*灵血茶* (ing•veri•tee)“ (2013), millest siin analüüsitav tekst pärineb, põimitakse kokku Eesti ja idamaine kontekst: Kalju Kruusa algupärane looming vaheldub tõlkeluulega, eesti keel omakorda Kruusa enese luulet läbivate sinograafide ning hiina ja jaapani keelega. Sarnase ülesehitusega kogumikke on Kruusal teisigi: näiteks esikkogu „Meeleolu“ (1999) või luuleraamat „Tühhja“ (2010). Nagu märgitakse kriitikas, on algupärase loomingu ja tõlkeluule põimumine orgaaniline (Ott 2013, 144) ning muudab

viibin lennujaama väravas
olen juba kiiresti 磁浮列车(magnethyljukrongi)ga
teinud hiinale pika ja pehme pai
piiriületuse kombetalitused sooritatud
ja paljude sobivaks tunnistatud omasugustega
osalen ühises ootamises
viisa juurde on löödud uhke pidulik tempel
et olen hiinast lahkunud
ja see tundub uskumatuna
olen siin
teen aega parajaks
ses avaras ruumis ringi liikumisega
viimaste müntide eest soetatud
乌龙茶(ronkmusta lohe tee)d lonksates
lükkan kergelt enese ees
peaaegu iseenesest libisevat 手推车(käru)
mitte sellist mis oma üksiku rattaga
vajutab kahkjaskollasesse mullakihisse sügava-sügava rööpa
klaasseina taga väljal kiirendavad lennukid
rüüpad tuult ja situvad suitsu
väga kulukad ülal pidada
olen kaassüüdlane
ees ootab kaksteist tundi lendu
mandri ühest äärmusest teise
isegi liiga läände
tüütult läände

2008年12月7日于上海浦东机场记

kirjaniku otseku meediumiks, andes hääle kirjandusele enesele (Allik 2013, 139). Nagu pealkirjaski, kus hiina märgid ja eesti sõnad peegeldavad üksteist ja tõstavad

¹⁹ Kruusa, Kalju. 2013. *灵血茶* (ing•veri•tee), lk 40–41. Tallinn: Säutsipau.

vastastikku tähendustasandeid esile, on luulekogu niisiis nii tekstilise kui ka keelelise koostise poolest eksplitsiitselt mitmest keelest läbi põimitud, sikutades idamaist ja eestimaist kultuuri kirjanduse abil üksteisele lähemale.

„Pudong’i lennujaamas“ pärineb luulekogu Shanghai-tsüklist, mis koondab Shanghai-reisil kirjutatud luuletusi ja põimib eesti keelde hiinakeelseid sõnu. „Pudong’i lennujaamas“ on üks tsükli viimaseid tekste ning sealne lüüriline subjekt kogeb piirilolekut mitmes mõttes, paiknedes ühtaegu keelte, geograafiliste areaalide, maa ja taeva, võõra ja oma piiril, mis toob esile mitmekeelsuse toime piiritsoonis mängleva poeetilise võttena.

Teksti liminaalne aegruum kehtestatakse juba esimese reaga: „viibin lennujaama väravas“. Luuletus kujutab võõrsilviibimise olukorda, kus lüüriline subjekt on bürookraatlikult-institutsionaalselt juba ametlikult riigist lahkunud („viisa juurde on löödud uhke pidulik tempel / et olen hiinast lahkunud“), ent viibib geograafiliselt ja tunnetuslikult alles kohal („olen siin / teen aega parajaks / ses avaras ruumis ringi liikumisega“). Lennujaam, teksti kitsam ruumiline kontekst, on olemuslikult piiripealne paik, ühendades eri maade (suur)linnu, kultuure ja eri keeli. Subjekt, kes ses piiripeelses aegruumis „aega parajaks teeb“, ei soovi Hiinast lahkuda („ees ootab kaksteist tundi lendu / mandri ühest äärmusest teise / isegi liiga läände / tüütult läände“): vahepealne seisund avaldub subjektitasandil konfliktina peatse paratamatu lahkumise ja subjekti kohalejäämissoovi vahel. Kojulend tähendab liikumist „tüütult läände“, mis tähendab, et lisaks konfliktile reaalsuse ja soovide vahel seotakse subjektitasandil tavaliselt igatsuse ja lähedusega seonduvat kodu siin tekstis millegi kergelt ebameeldiva ja kaugega.

Hiinakeelsed sõnad tekstis toimivad piiripealselt pingestatud metonüümiliste konstruktsioonidena. Esmajoones on tegu makaronismidega: hiina märkidega kirjutatud sõnad pannakse toimima eestikeelses kontekstis ja grammatikas, hiina sõnale ja sulgudes paiknevale tõlkele järgneb eestikeelne käändelõpp. Nii käändelõpp kui ka hiinakeelne sõna jäävad sulgudest välja ja mõjuvad niisiis kokkukuuluvate üksustena, mistõttu võib öelda, et makaronism kehtestab keelte semantilised piirid, ent laseb ühte sulanduda nende grammatikail. Eestikeelne tõlge osutab omakorda ka sellele, et eestikeelsete lugejate seas on tõenäoliselt küllaltki vähe neid, kes hiina keele tõlget ei vaja²⁰.

²⁰ Kuivõrd selliste lugejate hulka kuulun ka mina, analüüsin teksti mitmekeelsust Julia Tidigsi eeskujul primaarselt just keeleoskamatust perspektiivist.

Selles keeleoskamatus lugemisviisis omandavad hiina sõnad tugeva toime just teksti visuaalstruktuuris. Nagu märgib Helena Bodin soomerootsi kirjaniku Tito Collianderi teoste venekeelsete koodivahetuste kohta, võib võõra keele tähestik toimida tekstis vaikiva illustratsioonina (Bodin 2020, 248): kõla kaoga võimendub teiskeelse fragmendi visuaalsus. Kruusa luuletuses toimivad hiinakeelsed sõnad samuti justkui ikoonidena, mis manavad võõrsiloleku konteksti lugeja silme ette: seda rõhutab tõsiasi, et erinevalt eesti tähestikust pole hiina kiri foneetiline, vaid etümololoogiline, ning koosneb suurel määral piktogrammidest. Makaronismidele sarnaselt toimib ka luuletusele järgnev märkus kirjutamisaja ja -koha kohta (mis saadab kõiki Kruusa algupäraseid luuletusi). Hiinakeelses märkuses öeldakse, et tekst on kirjutatud 2008. aasta 7. detsembril Shanghai Pudong'i lennujaamas, ent tõlkeprotsessi läbimata on sellest kättesaadavad ja intuitiivselt mõistetavad vaid aasta ja kuupäev.

Metonüümiliselt on teiskeelsed sõnad subjekti terve Hiina-kogemuse fragmendid, mille lausumisega ta veel kohalolust kinni hoiab. „磁浮列车(magnethyljukung)“ viitab nüüdisaegsele Hiinale, „乌龙茶(ronkmusta lohe tee)“ (ehk oolongi tee) Hiina kultuuri teetraditsioonile, „手推车(käru)“ fragmendis ühinevad Hiina lössimaastikul raskelt liikuv aiakäru ja sulgkergelt kulgev pagasikäru. Kõik kolm (või neli) elementi on positiivselt laetud: rongisõit on justnagu pai tervele Hiinale, tee osteti viimase raha eest, käru kulgeb kergelt. Pagasi- ja aiakäru vahele on siiski tuntav teatav pingeline, kuna maastikupilt siseneb teksti eituse kaudu: üks pole nagu teine. Pingeline tähendus lüürilise subjekti jaoks jääb ambivalentseks, ei ole tunda, et ta üht konteksti teisele eelistataks – aiakäru on küll raskem lükata, ent temas on midagi tõelisemat, mõjukamat, kui pagasikäru, mida subjekt tegelikkuses lükkab. Igal juhul tõusevad fragmendid esile just koodivahetuse tõttu ning raskepärase grammatilise ja semantilise vaheldumise (nt „乌龙茶(ronkmusta lohe tee)“) tagajärjel võimendub ihaldatav-igatsetav seos Hiinaga. Rong, tee ja käru on olemuslikud osad Hiinast, mille abil seotakse eestikeelne lüüriline subjekt ja tema kultuuriline kontekst Hiina ja hiinakeelse kontekstiga.

Lüüriline subjekt hoiab seega tugevalt kinni viimastest nähtustest, millega ta Hiinast lahkudes kokku puutub ning rongi, tee ja käru kaudu kehtestatakse siin- ja sealoleku dünaamiline ja vastuoluline suhe. Sellele samale suhtele viitab ka eespool osutatud võõritav konflikt bürookraatliku ja reaalse olemise vahel ning kodu mõistes kokku saanud lähedus ja kaugus. Nii sisulisel kui ka mitmekeelsel tasandil paiknetakse

lääne ja ida vahel, piirsituatsioonis. Ning lugeja võõritus, mis tekib kohtumisel teise keele tähestikuga, sarnaneb võõrusele, mida subjekt tunneb oma ei-siin-ega-seal-olukorra suhtes. Põhilise mitmekeelse võttena kasutatakse tekstis niisiis makaronisme, mis on ühelt poolt metonüümilised, kehastades osakesi võõrast kultuurist, ning teisalt kehtestavad hiina ja eesti keelt vaheldades ja ühte sidudes lüürilise subjekti piiripealse oleku²¹.

3.1.3. Sveta Grigorjeva „*luban...“ (2013)²²

Sveta Grigorjeva debüütluulekogus „Kes kardab Sveta Grigorjevat?“ (2013) koonduvad mitmed luuletused eestivene identiteedi ümber. Neid luuletusi läbiv telg on mäng eestikeelse lugeja ootustega osaliselt vene päritolu luuletajale: näiteks tekst „*ma sündisin aastal 1988...“, kõneleb luuletaja nime ja identiteedi seostest ning ütleb: „ei ma ei räägi eesti keelt aktsendiga / eriti veel siis / kui jätan oma nime ütlemata“ (Grigorjeva 2020, 10). Sageli kasutab Grigorjeva eestivene temaatikaga tekstides mitmekeelsust poeetilise võttena, ka seesama tsiteeritud luuletus lõpeb koodivahetusega: „onju // nana“ (Grigorjeva 2020, 11). Hasso Krulli järgi iseloomustab tervet luulekogu pidev poeetiline pinge jaatuse ja eituse vahel: luuletused kergitavad aegamisi ootusi ja lasevad neil siis antiklimaatilise puändiga alla langeda (Krull 2013, 92). Samasugune dünaamika valitseb ka tekstis „*luban...“, mis ehitatakse üles lubaduste gradatsioonile: lüüriline subjekt lubab esmalt, et tutvub vene kultuuriga edaspidi ainult vene keeles, seejärel lubab ka ise vene keeles luuletama hakata, kuni viimaks töötab, et Dostojevskit loeb ta siiski ainult eesti keeles.

Mitmekeelsus avaldub tekstis kõige ilmsemalt kolmel viisil: esiteks venekeelses motos, teiseks üksikute vene ja inglise laensõnadena (hui, punk, fänn), kolmandaks koodivahetuses, mis leiab aset luuletuse neljal viimasel real. Lisaks on tekstis rohkelt nähtamatuid koodivahetusi: „loen nüüd vene keeles“, „hakkan kuulama ainult vene muusikat“, „hakkan kirjutama luulet vene keeles sest / kurat võtaks venelastel on ikkagi palju suurem sõnavara“ jne. Varjatud koodivahetuste hinnangulisus mõjutab

²¹ Siin- ja sealoleku pingestatult ihaldusväärne struktureerib ka Kristiina Ehini luuletust „Sel aastavahetusel Tallinn-Moskva rongis...“ (2000), mida olen mujal analüüsinud Joosep Susiga. Ehini luuletuses kujunevad paralleelseks dünaamika eesti ja vene keele, reisi algus- ja lõpp-punktide Tallinna ja Moskva ning kahe (erikeelse) armastaja vahel (vt Susi ja Linno 2021).

²² Grigorjeva, Sveta. 2020 (2013). *Kes kardab Sveta Grigorjevat?* – 12–13. Värske Raamat 14. Tartu: Värske Rõhk.

tugevalt teksti struktuuri, tõstes nähtavad koodivahetused tugevamalt tähenduslikena esile.

Grigorjeva luuletus algab tsitaadiga Vladimir Majakovski luuletusest „Помпадур“ („Pompaduur“, 1928).

Majakovski luuletusel on sotsiaalne toon ja tähendus: seal naeruvääristatakse poliitilist tõusikut, kes rongis kaasreisijale näkku virutades toob enda õigustuseks lagedale dokumendid, mis näitavad, et ta kuulub NSVL Kesktäitevkomiteesse.

Grigorjeva loob koodivahetuse allusiooni, tsiteerides luuletuse esimesi ridasid, ent ladudes majakovskiliku trepistroofi ümber grigorjevalikku vasakjoondusesse. Moto, mis ütleb „Mulle on teadmata, kellele virutan, tean vaid, et kellelegi ma virutan“, kehtestab Grigorjeva teksti jaoks kolm olulist lähtepunkti. Esiteks

häälestab ta luuletust lugema lajav-lahmivas väljenduslaadis, teiseks viitab vene luuletraditsioonile ning kolmandaks osutab venekeelsele kirjandusväljale üleüldse. Tsiteeritud luuletuse tugev poliitilisus kandub Grigorjeva luuletusse mõnevõrra varjatumalt, viidates peidetult integratsiooni küsimustele, tuues eelkõige esile vastakad ootused, mis puudutavad eestivene elanikkonda ühiskondlikus plaanis ning kehtestavad selle kogukonna vahepealse positsiooni. See, et Majakovskit tsiteeritakse algkeeles, rõhutab allusiooni metonüümiat: eestikeelset teksti alustav venekeelne

„Мне неведомо,
в кого я попаду
знаю только –
попаду в кого-то“
(Vladimir Majakovski)

luban
et loen nüüd vene keeles läbi kõik limonovi tekstid
ta pidavat olema tegija
loen vene keeles läbi dmitri vodennikovi luule
ta olevat mingi oluline tüüp vene uussiira luule eesotsas
mida iganes see uussiirus ka tähendaks
mina ei tea näiteks
griškovetsi enam ei loe ta pidavat olema mingi kahtlane hui
andke palun andeks kõik eesti arvamusiidrid vene kirjanduse alal
et mulle ta särk küll meeldis ja samuti kirjad andreile
jätan maha eesti pungi kus kurat
hakkan kuulama ainult vene muusikat
ja mitte ainult kinod ja tsoid
küsimusele „kas tead eestis mõnda vene bändi“
vastan ausalt
jah
tean küll ja isegi et kuulan ei
olen lausa nende suurim fänn
hakkan kirjutama luulet vene keeles sest
kurat võtaks venelastel on ikkagi palju suurem sõnavara
mõelge pikkuselt-laiuselt kõik mu luuletused kahekordistuvad!!!
(oota... mille järgi üldse luuletuste eest makstakse?)
(kas tegelikult ka pikkus ei loe??)
(aga kuhu ma neid raisk saatma hakkam???)
siis saan lõpuks hakata jooma vene kirjanikega
sest lõpuks ometi on mul nendega
millestki rääkida
nad pidavat ikkagi olema hullemat sorti joojad kui eesti omad mis
mulle sobib
ja siis kui oleme kord juba purjus tsiteerin ilmselgelt liiga valjult
majakovski kõrval nüüdseks vene keeles enda luulet:
hotj ja i ljulbju vas bolše tšem ih
võ menja bljad prostitute
što dostojevskogo tšitat ja budu vserovno
na estonskom

tsitaat toimib nagu majakovskilik kõrvakiil, millest jooksevad laiali jooned nii väljenduslaadi, Majakovski loomingusse kui ka vene kirjandusse ja kultuuri.

Teiskeelsed tsitaatsõnad kuuluvad kõneleجاتasandile, kuna lüüriline subjekt kõneleb 2010ndate aastate slängis. Tsitaatsõnadest tõuseb venekeelsete koodivahetuste taustal esile laenatud vulgarism „hui“. Teiskeelne ropendamine luuletekstis võib eufemistlikult peita või roppu väljendust võimendada, Grigorjeva luuletuses aga näib, et vene kirjaniku Griškovetsi kohta saabki halvasti öelda just vene, mitte eesti keeles. Siin, nagu ülejäänud tekstiski, tõuseb esile ähmane, ent pingeline piir eesti ja vene keelte ja kultuuride vahel ning venekeelse sõnaga kehtestatakse ja rõhutatakse vene kultuuri poole suunatud liikumist.

Liikumine eesti-vene teljel jõuab kulminatsioonini neljas viimases reas, kus eelnev gradatsioon lõpeb subjekti enese venekeelse lausungiga: „hotj ja i ljulbju vas bolše tšem ih / võ menja bljad prostitute / što dostojevskogo tšitat ja budu vsеровно / na estonskom“. Pseudotranskriptsioonis lause ühtaegu kinnitab eelnevas tekstis lubatud ja satub sellega vastuollu. Ühelt poolt viiakse viimase nelja reaga täide lubadus, millele kogu tekst üles ehitub: lüüriline subjekt loob sellesama venekeelse luule, mida lubab tsiteerima hakata. Seeläbi osutavad read tugevalt iseenelele ja oma keelele ning kehastub uus, venekeelne lüüriline subjekt. Samuti on omaenese luule tsiteerimine paariliseks luuletuse moto Majakovski-tsitaadile (eriti kui võrd lüüriline subjekt ütleb: „tsiteerin ilmselgelt liiga valjult / majakovski kõrval nüüdseks vene keeles enda luulet“). Teisalt töötab subjekt Dostojevskit alati vaid eesti keeles lugeda, pöördudes niisiis tugevalt taas eesti keele poole. Eesti kultuurile lähendab ridu ka kirjanik, kus ladina tähestikus kirjutatud vene keel vastandub Majakovski tsitaadi „päris“-vene keelele. Nõnda kirjutab subjekt iseend osaliselt vene luuletraditsiooni sisse ning tõstab veelkord esile luuletuse alguse ja lõpu paralleelsuse ja vastandlikkuse. Nii Grigorjeva kui ka Majakovski jagavad sõnadega lööke, näiliselt lahmides, ent tegelikult vägagi täpse sihiga. Nii Grigorjeva kui ka Majakovski kirjutavad venekeelset luulet, ent pseudotranskriptsiooni tõttu erineb luuletuse lõpu kõla Majakovski tsitaadi kõlast: ladina tähestikus kirjutatud vene keel kutsub end lausuma õrna eesti aktsendiga. Lisaks on teksti põhikeel ikkagi eesti keel.

Niisiis tekib ka Grigorjeva tekstis ootuste kergitamise ja langetamise ning keelte omavahelise põimimise tagajärjel tugev piiripealsusseisund, nagu Kruusal. Lüüriline subjekt ei kuulu täielikult kumbagi keeleruumi – ei sellesse, kuhu ta püüdleb ega sellesse, kust ta lahkuda soovib. Kuulumatusse viitavad ka vene kirjanikele lausunud

ridade asesõnad: reas „hotj ja i ljublj u vas bolše tšem ih“ on lisaks „minale“ ka „teie“ ja „nemad“, aga ühtset „meiet“ ei moodustu. Grigorjeva tekst jagab hoope nii eestikeelsele ka venekeelsele kultuuriruumile („Mulle on teadmata, kellele ma virutan...“), vastandudes kummagi poole kujuteldavale ülespuhutusele – nii, nagu Majakovski luuletuses astutakse vastu parteilase pompöössusele („Pompaduur“). Teksti põhiliseks mitmekeelseks võtteks on kehtestav ja piiritlev koodivahetus, mille toimel lüüriline subjekt liigub omatahtsi erinevate keeleruumide ja kollektiivide vahel, neisse siiski täielikult kuulumata ja nõnda ka keeleruumide piire laiemaks nihutades.

3.1.4. Maarja Kangro „Surma sugu“ (2013)²³

Maarja Kangro luuletust „Surma sugu“ pingestav telg on sooline mõtlemine. Seda telge ehitavad üles kaks põhilist võtet: grammatilise soo isikustamine ning eri keelte võrdlus eesti keelega. Epigraafi poolest näib tekst olevat juhuluule, naistepäevaks kirjutatud pühendusluuletus. Ent luuletuse enese taustal osutab naistepäev paradoksaalsel kombel pigem sooliste jaotuste arbitraarsusele. Nimelt kõneleb tekst tervikuna eelkõige sellest, mil viisil keeleliselt ja kultuuriliselt kehtestatud eeldused soodustavad soolist mõtlemist ning kogu luuletus lähtub erikeelsete väljendusvahendite analüüsist.

Teksti mitmekeelne kihistus on niisiis rikkalik ja kujuneb õigupoolest luuletust struktureerivaks põhivõtteks, mida samaaegselt rakendatakse (isikustatud teiskeelsus) ja analüüsitakse (keeleõpe ja võrdlus) – seeläbi osutab ka siin tekstis teiskeelsus iseenele ja oma erinevusele põhikeelele. Sarnaselt Grigorjeva tekstile jagatakse ka Kangro luuletuses keeltele tugevaid väärtushinnanguid: võrreldakse nimisõnade „sünd“, „elu“ ja „surm“ grammatilist sugu vene, itaalia, prantsuse, saksa, vanakreeka ja hispaania keeles. Põhitähelepanu pälvib „surm“. Keeltevaheline võrdlus käivitub lüürilise subjekti kujuteldava keeleõpperännaku vältel („hakkasin esimest soolist keelt

²³ Kangro, Maarja. 2013. *Must tomat*, lk 52–53. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

diskrimineerivalt, naistepäevaks

arvan, et olin võrdõiguslane
ammu enne kui seda sõna teadsin
aga soolisest mõtlemisest
pole ma pääsenud
hakkasin esimest soolist keelt
õppima seitsmeselt
varsti sain teada, et
жизнь ja *смерть* on naised
ja et sünd on kesksuost
ja ma nägin, et see õige on
mõne aja pärast selgus, et
eriti õiged on romaani keeled:
la nascita la morte la vita
la naissance la mort la vie
aga sakslastel oli midagi nihu läinud
lohutu oli see nende tsükkel
puhkemine ükskõikse valge taeva alla
die geburt das leben
ja siis *der tod*, pääsmatu hävimine
punktikesena
kelle kustutab
lihtsalt teine punkt
sellal kui kurjast *la morte*'st
võis veel paljugi sündida
temas oli kõik ühekorraga
ilma et eristusedki
oleksid kadunud
ega ma muidugi osanud neid asju
niimoodi sõnastada
aga oleksin võinud joonistada
kuidas see käis
смерть võis kanda jubedat
sädelevat printsessikleiti
või olla pobisev vanamoor
tokerjate juuste ja rippuvate rindadega
aga ta oli kõikvõimas
vaielda polnud vaja
kas see on nagu GPS-iga
mehe hääl teeb tõredaks
naise oma allutab
see, kelle sisyphos
ahelatesse pani, oli ju
Θάνατος, ülbik

ikka tunnen nii, ei saa salata
ei tea, kui paljud veel
sest olen tavaline inimene
arvan, et A-täht on punane
kiki terav ja *bouba* ümar
eelistan number seitset ja sinist
ületan kiirust
satun sõltuvusse kartulikrõpsudest
ja ausalt öeldes pole pärdi „fratreski“
mulle võõras
la morte la muerte la mort
eestlastel on võimalik valida
see olgugi mu kampaania

/ õppima seitsmeselt“). Niisiis, kui Grigorjeva luuletuses tähendas keeltele väärtuste määramine jõulist liikumist ühe või teise kultuuriruumi suunas, siis Kangro tekstis vaadeldakse keeli vähem dünaamiliselt positsioonilt: subjekt ise ei vaheta keelt. Mainitavad keeled on kõik õpitud, n-ö L₂-d, mida varjatult võrreldakse nende taustal oleva L₁, eesti keelega.

Teiskeelsed sõnad tõusevad esile tsitaatsõnade õigekirjareeglite abil: sõnad on kaldkirjas, käändelõpp ülakomaga eraldatud (nt „*la morte*’st“). Kui venekeelsete mõistete sugu märgitakse ära sõnaliselt – „*жизнь* ja *смерть* on naised“ –, siis teiste keelte sootunnuseid väljendavad artiklid (vanakreeka keele puhul sõnalõputunnus). Saksakeelsed sõnad sobitatakse Kangro teksti väiketähelisse struktuuri, ignoreerides saksa ortograafia nõuet kirjutada nimisõnad suure algustähega, mistõttu võib Krulli tekstiga võrreldes öelda, et siin ei tõsteta niivõrd esile saksakeelsust ja saksa kultuuriruumi eripära, kuivõrd vaid ühte võimalikku varianti keelt sooliselt korrastada. Vanakreekakeelne „*Θάνατος*“ on aga kirjutatud suure algustähega, rõhutades seda, et kõneldakse Thanatosest, personifitseeritud surmast, keda Sisyphosel õnnestus petta.

Kangro teksti teiskeelsus ei ole puhtakujuliselt makarooniline ega koodivahetuslik, vaid kombineerib mõlemaid variante. Kui „ja siis *der tod*, pääsmatu hävimine“ on makaronism, siis „*la morte la muerte la mort*“ on pigem koodivahetuslik.

Siiski ei suuda kumbki mõiste täielikult avada seda, mida Kangro oma luuletuses mitmekeelsusega teeb. Õigupoolest pannakse kõik grammatilise sooga sõnad „Surma soos“ hoopis thanatoslikult elama, muudetakse isikustatud nähtusteks: „*смерть* võis kanda jubedat / sädelevat printsessikleiti / või olla pobisev vanamoor“. Keeled mitte ei kehtesta maailma, vaid hakkavad ise elama, neile antakse potentsiaal tegutseda.

Elustumise näib esile kutsuvat keeleõppija võõritus, mida tekitab kokkupuude harjumuspäratult struktureeritud keelega. Juba luuletuse algus kinnitab, et sooline mõtlemine on lüürilise subjekti jaoks õpitud, väljastpoolt tulnud – niisiis, võõras. Tsitaatsõnad ei ole enamasti makaronistlikult osa eestikeelsest struktuurist (*à la* ta suri kurba *смерть*), ent neid vaadeldakse varjatult siiski eesti keele taustal. Kuna eesti keeles grammatiline sugu puudub, luuakse selle asemel seos bioloogilise sooga. Sellest lähtuvalt liigituvad keeled õigeteks ja valedeks: õiged on need, kus võimalikult mitmed võrreldavatest sõnadest on naissoost. Alguses väärtushinnanguid ei põhjendata, öeldakse vaid piibelliku karmusega: „ja ma nägin, et see õige on“. Ajapikku aga selgub, et kui ühildada grammatiline ja bioloogiline sugu, siis muutub naissoost surm tähendusrikkamaks ja eelistatumaks mõisteks, kuna naissooga seondub viljakus, loov alge – võime uut elu kanda: „sellal kui kurjast *la morte*’st / võis veel paljugi sündida / temas oli kõik ühekorraga / ilma et eristusedki / oleksid kadunud“. Nõnda on arusaadav ka lüürilise subjekti pettumus saksa keeles, kus meessoost surm näib eriti hukatuslik ja tühi: „lohutu oli see nende tsükkel / puhkemine ükskõikse valge taeva alla / *die geburt das leben* / ja siis *der tod*, pääsmatu hävimine“. Luuletuse esimese osa lõpuks seotakse naissoo viljakus juba kõikvõimsusega („mehe hääl teeb tõredaks / naise oma allutab“) ning sarnases vaimus vihjatakse ka vanakreekakeelsele surmale kui liiga nõrgale tegelasele: tekst annab mõista, et võib-olla poleks Sisyphosel õnnestunud surma petta, kui surm olnuks naine.

Luuletuse viimases osas kaugenetakse isiklikust keelilisest rännakust ja liigutakse universaalsemale tasandile. Kui siiani on tekstis valitsenud keelilise relatiivsuse hüpotees, mille järgi eri kehtel on erinev mõju inimeste mõtlemisele, siis nüüd juhitakse tähelepanu inim mõtlemise universaalsetele aspektidele – näiteks on enamike inimeste jaoks loomulik seostada häälikuühend *kiki* nurgelise ja *bouba* ümmarguse kujundiga. Ent loetus pole ainult keelilised, vaid ka psühholoogilised („ületan kiirust“) ja kultuurihariduslikud („ja ausalt öeldes pole pärdi „fraterski“ / mulle võõras“) omadused: viimase universaalsus on muidugi küllaltki kahtlane, viidates pigem spetsiifilisele kultuuriteadlikule inimrühmale, kelle seas „Fraters“ on tõesti

tuntud kui üks Arvo Pärdi esitatumaid teoseid. Pärdi-vihje lõhubki gradatsiooni ja liigub taas intellektuaalsele tasandile, kust minnakse sujuvalt üle soolise mõtlemise juurde. Viimaks viidataksegi, et kui võrd eesti keeles grammatiline sugu puudub, on ka üldisem sooline mõtlemine ja diskrimineerimine individuaalsete valikute küsimus. Ridade programmilisus kõlab eespool sõnastatud keeleõpperännaku taustal mõneti sarkastiliselt, kuna lüüriline subjekt näib olevat oma (diskrimineeriva) valiku langetanud. Ent samas viitavad viimases osas loetletud väikekodanlikud pahed sellele, et kõik – ka lüüriline subjekt ise – teevad halbu otsuseid. Sellise siiruse ja sarkasmi vahekorra tagant kumab aga läbi tugev osutus eestikeelsele vabadusele soolisest mõtlemisest.

Kangro luuletuse mitmekeelset võttestikku võiks võrrelda Krulli luuletuses kasutatud semantiliste liugudega, kus liiguti sujuvalt erikeelsete sünonüümide vahel. „Surma soos“ aga tõstetakse liug tähelepanu keskmesse ja lõhutakse seeläbi sujuvus: keeleline üleminek pole lihtne, vaid võõritav, ning mõjutab tugevalt subjekti mõtlemist. Mitmekeelsus osutab Kangro luuletuses niisiis sellele, kuidas iga õpitud keel toob kaasa erineva maailmanägemise viisi, ning kutsub samas välja ka oma keele (L₁) maailmataju, nii selle nõrkused kui ka tugevused.

3.1.5. Adam Cullen „Oled täna / You’re tied...“ (2017)²⁴

Luuletus „Oled täna / You’re tied...“ kulgeb paralleelselt kahes keeles, mitmekeelsus avaldub selles eelkõige tekstitasandil: luuletuse vasak pool on eesti-, parem aga ingliskeelne. Ehkki enesetõlkeid esineb Eesti luules sageli (vt nt Kotjuh), ent harvem esitatakse luuletuse erikeelsed versioonid ühe rööpkeelse tekstina. Tõlke ja originaali eristamatus paneb teksti kumbagi versiooni võrdväärseks lugema ning loob nende vahele tugeva võrdluse.

Nii eesti kui ka inglise keeles on tegu kolmestroofilise tekstiga, kus 2. stroofi looduspilti raamivad kellelegi või millelegi adresseeritud (kõnekäänulised) tõdemused 1. ja 3. stroofis. Kuna raamivates ja keskmises stroofis vahelduvad kaks erinevat sisuplaani, muutub nende omavaheline suhe metafoorseks. Ent selle metafoori osutus jääb lahtiseks: nimelt ei joonistu kuigi selgelt välja, kas lüüriline pöördumine „Oled täna / You’re tied“ teksti alguses pöördub mõne elusa isiku või 2. stroofi maastiku poole. Esimesel juhul saab vaiksest kärestikust napsõnalise apostroofi kujundlik

²⁴ Cullen, Adam. 2017. *Lichen / Samblik*, lk 29. Tallinn: Näo Kirik.

võrdpilt – lüüriline sina on nagu vahuta voolav kärestik. Teisel juhul aga personifitseerivad tõdemused loodusvaate – maastik on täna napolisõnaline ja ei vaata tagasi. Niisiis on juba luuletuse kujundlik tasand tugevalt kahetähenduslik. Ent sellega teksti tähendustasandid ei piirdu. Rööpkeelses tekstis tõuseb esile, et nagu luuleteksti poeetikas üleüldse, toimib ka mitmekeelsus kordusprintsipiil. Luuletuse kakskeelsus joonistab mustri, mis osutab korraga väljenduse sarnasusele ja erinemisele kahes pooles. Ning see, mis mõlemas pooles sarnaneb, tõuseb niisiis kahekordselt rõhutatuna esile. Luuletus näitab, et iga keel suudab anda pildi samast maailmast, aga et see pilt pole kunagi päris samasugune.

Samavõrd olulised kui luuletuse narratiiv ja lüürilise maailma elemendid on niisiis ka see, mis keeles need üles ehitatakse ja mis erinevused kahe keelise maailma vahel välja kujunevad. Näiteks luuletuse esimesed read mängivad kummaski keeles kõnekäänuliku omadussõnaga: eestikeelsest „napisõnalisest“ on saanud „Oled täna / sõnaline, / aga napilt“, ingliskeelne „tongue-tied“ muutunud pikemaks fraasiks „You’re tied / today / by tongue“. Omadussõnad on samade

Oled täna sõnaline, aga napilt, katsumustest karastund.	You’re tied today by tongue, trained by tribulation.
---	--

Kärestik murdub vahuta üle kivide nähtamatute, riivavate, töötamas kogu seda vetevalda mida märjad peied pakkuda saavad.	The rapids break without whitewater over stones unseen, but proximal and promising all the tumult a watery wake can provide
---	--

Tagasi vaadata tähendab eksida.	Hindsight means to err.
------------------------------------	----------------------------

reeglite järgi võõritavalt laiali tõmmatud, ent kõnekäänud on erinevad, kumbki oma kultuuriruumis laialt kasutatud ja tuntud. Ehkki põhiline tähendus joonistub kummaski esistroofis seega sarnasel moel välja, tõusevad teiste poeetiliste võtete tõttu kummaski stroofis esile eri asjad. Kui eestikeelses pooles saab eraldi värsireal viibijana rõhu „sõnaline“, siis ingliskeelses pooles on samal positsioonil hoopis „today“. Selliseid erinevusi kahe poole rõhuasetustes leidub veel. Näiteks on ingliskeelne pool palju alliteratiivsem („without whitewater“, „a watery wake“), eestikeelses pooles esineb jällegi rohkem inversiooni („üle kivide / nähtamatute, / riivavate“). Mõned tugevad erinevused tekivad ka semantikas: eestikeelsel looduspildil töötab kärestik rahulikuma konnotatsiooniga vetevalda, ingliskeelsel pildil kasutatakse samas positsioonis sõna „tumult“, mis tähendab rahutust ja kõminat. Rööpkeelne tekst annab niisiis võimaluse need erinevused üles leida, pannes lugeja liikuma erinevate väljendusviiside nüansside

vahel. Ameerika lüürikauurija Marjorie Perloff on märkinud, et selliste tõkeliste olukordade kujutamine kirjanduses juhib korraga tähelepanu tõlkimise võimatusele ja vältimatusele (Perloff 2010, 731). Perloff analüüsis prantsuse-norra-inglise kunstniku Caroline Bergvalli teksti „Via“ (2002), milles on järjestatud Dante „Jumaliku komöödia“ esimese tertseti 47 ingliskeelset tõlget alates 19.-st kuni 20. sajandi lõpuni²⁵. Tõlkeurija Sherry Simon on osutanud, et kirjandus, mis rakendab tõlkimist poeetilise võttena, näitab, et nüüdisaegne arusaam tõlkimisest rõhutab pigem kultuuridevahelist paljusust ning tähenduserinevuste omavahelist pinget, mitte niivõrd ühisosa loomist (Simon 2002, 72).

Seejuures on tähelepanuväärne, et kuigi nii Perlofi kui ka Simoni mõtted iseloomustavad ka Culleni rööpkeelset luuletust, ei eristu viimases originaali ja tõlget. Mikrotasandil töötab semantiline libisemine ühest keelest teise üsna sarnaselt rööpkeelsele luulele (nt Hasso Krulli „prügi ja praht rämps sodi ja romu / rubbish junk TRASH debris ja slime“): ükski sõna ei ole teise tõlge, vaid need on kultuuridevahelised (pool)sünonüümid. Ent rööpkeelse reksti paigutus paneb lugeja eripärasesse võimatusse olukorda, kus ta peaks justkui kahte teksti korraga lugema. Kuna nii eesti kui ka inglise keelt loetakse vasakult paremale, tundub usutav, et eestikeelset vasakpoolset teksti loetakse esimesena ning ingliskeelne osa paigutub juba eestikeelsesesse konteksti. Ent tõenäoliselt sõltub lugemisjärjekord ka lugeja keeleoskusest ja -eelistusest. Samahästi võiks argumenteerida, et ingliskeelne pool näib poeetiliselt läbikomponeeritum (nt alliteratsiooni tõttu, samuti võib eestikeelse osa inversioon olla märk inglispärasest süntaksist ja viidata tõkelisusele). Tõlke ja originaali eristamine polegi oluline, kuna poeetiline tervik kujuneb mõlema teksti koosmõjust²⁶. Või nagu on öelnud Rebekka Lotman ja Miikael-Aadam Lotman Kalju Kruusa eesti-jaapani rööpkeelsete luuletuste kohta: kahe poole „kõrvutamisel tekib täiuslikum poeetiline maastik“ (Lotman ja Lotman 2014, 308). Ent kui Kruusa luuletuses järgnevad kahes keeles tekstilõigud teineteisele vahetult, siis Culleni tekstis paikneb kahe keele vahel visuaalne kuristik. Semantilised ühisjooned ehitavad

²⁵ Tekstile pääseb ligi kunstniku kodulehe (<https://carolinebergvall.com/>) kaudu aadressil <https://carolinebergvall.com/wp-content/uploads/2018/08/VIA.pdf>.

²⁶ Mitme keele panus poeetilise terviku kujundamisesse võib olla väga oluline ka siis, kui originaal ja tõlge on üheselt mõistetavalt eristatavad. Huvitav näide on Andres Ehini ja Fujitomi Yasuo „白い火 / Kuitund / The If Hour“ (2010), mis on loetav nii vasakult paremale kui ka paremalt vasakule ehk kumbki raamatu kaas on korraga esi- ja tagakaas. Kogumik koondab valikut kummagi luuletaja tekste eesti- ja jaapanikeelses algupärandis ja tõlkes ning kõigi luuletuste ingliskeelseid tõlkeid.

kuristiku kohale nähtamatuid sildasid, ent kuristik ei kao: sild osutab ühtaegu kuristiku ületamise võimalikkusele ja selle ületamatule olemasolule. Ning kui naasta luuletuse sisu juurde, siis on luuletuse eraldatuse-ühendatuse pinge kooskõlas võimatusega, mida kujutatakse looduspildil, kus käreistik, mis kulgeb üle kivide, ei vahuta millegipärast.

Culleni luuletus näitab maailma erikeelse kujutamise võimalikkust ja selle kommunikatsiooniprotsessi nüansside paratamatut paljusust. Teisisõnu joonistub tekstis välja pea tõlkeuurimuslik tähendusvõrgustik, kus luuletuse kumbki pool tõlgib teist lõpmatus tagasisideringis ning pole võimalik eristada originaalset, tõlkimata teksti. Culleni luuletust võiks niisiis iseloomustada lausega, mida on vahel kasutatud eksofoonsete kirjanike tekstide kirjeldamisel: tegu on tõlkega, millel pole originaalteksti. Ent kui eksofoonsetes kirjanduses tähistatakse selle lausega olukorda, kus eksisteerib vaid üks tekst, siis siin osutab tekst oma tõlke puudumisele eriti tugevalt, kehastudes samaaegselt kahes keeles.

3.1.6. Igor Kotjuh „Keeleökonoomsusest“ (2020)²⁷

Igor Kotjuh on luuletajana algusest peale avaldanud tekste nii vene kui ka eesti keeles, tema looming osaleb kahel Eesti kirjanduse alaväljal korraga. Irina Belobrovtsjeva on märkinud, et lisaks sellele on Kotjuhi looming muutunud järjest eneseteadlikumalt mitmekeelseks, kasutades ikka ja jälle segakeelset poeetikat, mis võib olla makarooniliselt koomiline või osutada ka kahe keele rahuliku kooseksisteerimise võimalusele (Belobrovtsjeva 2018, 19–20). Paari aasta vanune

острый äär
один töö
в городе будет etendus
есть ли такие страны в которых kiiruspiiranguid ei ole?
kaksikud — это когда двое родились разом?
выбери себе märkmik
у тебя сегодня solf или klaver?
у меня hindeline arvestus
в ujumine такие сложные задания!
на vahetund я упала
картошка с белой kaste
все эти машины похожи на oravad
очень lihtne

luuletus „Keeleökonoomsusest“
esindab ilmekalt just viimast
varianti.

Luuletuses põimitakse
põhiliselt venekeelsesesse teksti
eestikeelset leksikat (äär, töö,
klaver, ujumine) ja fraase
(„kiiruspiiranguid ei ole“,

²⁷ Kotjuh, Igor. 2020. „Keeleökonoomsusest.“ – *Vikerkaar* 4-5, lk 35–36. Vene keeles ilmunud ka luulekogus *The Isolation Tapes. Стихотворения и заметки*, „О речевой экономии“, lk 49 (Paide: Kite). Siin uurimuses vaatlen Vikerkaares ilmunud teksti. Tõlkekriitikasse süüvimata tuleb märkida, et trükivea või tähendusliku lisanüansina on luulekogus luuletuse neljandas reas kirjas „есть ли такие страны в которых kiiruspiiranguid ei ole?“ – eestikeelses fraasis ei kasutata osastavat käänat.

„hindeline arvestus“). Nõnda on grammatiliselt tegu üsna klassikalise makaroonilise luuletusega, kus eristuvad põhikeel ja teine keel ning viimane sobitatakse esimese grammatikareeglitega – eestikeelne leksika paigutatakse vene süntaksisse. Ent ehkki venekeelset teksti ja grammatikat esineb rohkem, säilitavad eestikeelsed fraasid mingil määral omaenese grammatilise süsteemi, nagu ilmneb näiteks neljandas värsireas. Eitusfraas „kiiruspiiranguid ei ole“ moodustatakse täielikult eesti keeles, eesti käänamisreeglite järgi. Samamoodi jääb eelviimases reas „все эти машины похожи на oravad“ viimane sõna eestipäraselt nominatiivi, nagu võimalikus tõlkevariandis „näevad välja / on nagu oravad“, mitte ei allu venekeelsele akusatiivinõudele, kohandades seda omastavaks või osastavaks käändeks (seda nõuaks muidugi ka eestikeelne tõlkevariant „oravate moodi“). Selles mõttes erineb keelte selgepiirilisus siin tekstis ühest teisest Kotjuhi makaroonilisest luuletusest, mis on ilmunud nii vene kui ka eesti keeles pealkirjaga „14 июня“ või „14. juuni“ (2017) ning lõpeb reaga: „рягиме эриневайд кээли, куйд олеме икка неэдсамад инимесед, тейнетейсе пеэглид йа пеэгельдусед“. Kuigi abstraktsel tasandil võib ka selles tekstis keelte vahele piiri tõmmata – tegu on eestikeelse tekstiga, mis on kirja pandud kirillitsas – pole luuletust lugedes võimalik keelelisi struktuure üksteisest eraldada. Ladina tähestiku asendamine kirillitsaga muudab teksti eestipärase häälendamise keeruliseks ning tulemuseks on vene foneetikat matkiv eesti keel. Luuletuses „Keeleökonoomsusest“ on keeled aga süntaktilisest põimumisest hoolimata teineteisest nii häälde kui ka käänete poolest eraldatavad ning teksti lugedes kõlavad vaheldumisi „puhtalt“ vene ja eesti keel. Nõnda on selle luuletuse makaroonia mõneti koodivahetuse poole kaldu.

Luuletust võib võrrelda näidetega jämekoomilisest makarooniast nüüdisluules, kus ühelt poolt on tähenduslik narratiiv palju tugevamalt esil, ning teisalt pole keeleline vaheldumine sugugi nii korrapärane. Näiteks Toomas Liivi luuletuses „John Cross ja/and dünaamiit“ (2000) kirjeldatakse kujuteldavat vestlust Nobeli preemia teemadel Jaan Krossi pilateisiku John Crossiga. Maestro Crossi repliikidesse põimitakse kadakasaksalikke hääldeüldseid, millele viitab nt v asendamine w-ga:

„Teie, Liiw, olite nii ametis söömise, olite esimest
korda välismaal, mina märkas, kuidas Teie

käed Soome sea praadi süües värisesid, – ikkagi
esimest korda Soomes, mina moistan Teid, herra
Liiw, aber mida Teie minust üldse teate?“ (Liiv 2000, 24)

Räppar Genka (*alias* Oleg Kosjugin) satiirilises laulus eesti tõusiklikest narkokaubitsejatest segatakse soome ja eesti keelt:

„Viron jätkät maha jätnud on pesa
Keset kesä, vallutama tulnud Hesa
Laeva kauppast lõhna fuuki terve karjaga
Kui laivalla ei lasta, siis läbi Karjala.“ (Genka 2011)

Mõlemas näites on teksti põhikeel eesti keel, ent teist keelt (vastavalt saksa ja soome keelt) põimitakse sellesse mänguliselt ja võrdlemisi reeglipäratult, mistõttu tõuseb satiiriline sisu tugevamini esile.

Makaroonilise luule tavapärase jämekoomilise modaalsuse asemel on aga siinse luuletuse toon pigem rahulik, rõhutatult harilik. Esiteks tuleneb see juba tõigast, et grammatilist nalja ei tehta, teiseks on ka teksti sisu tõsine ja irooniavaba. Luuletus koosneb argiste fraaside loetelust, mis näivad kuuluvat iseloomulikult laste ja täiskasvanute omavahelisse suhtlusesse. Fraasid kas edastavad või paluvad vajalikku infot („у тебя сегодня solf или klaver? / у меня hindeline arvestus“) ning väljendavad lapselikku maailmaavastamisrõõmu („есть ли такие страны в которых kiiruspiiranguid ei ole?“, „все эти машины похожи на oravad“). Luuletuse modaalsus on niisiis pigem argiselt siiras. Värsiridade omavaheline suhe ei moodusta ühtset narratiivi ega väga selgepiirilist aegruumi, fraasid võivad pärineda erinevatest argipäevadest ja olukordadest, moodustades nõnda igapäevamosaiigi. Ridadevahelise narratiivse või metafoorse seose puudumise tõttu saab ilmseks, et poeetiliselt korrastab luuletust hoopis keeleline koostis ning ridade vahel tekib kakskeelsuspõhine parallelism.

Niisiis, kui makaroonilise luule pikk traditsioon viljeleb eelkõige võõritavat nalja, siis Kotjuhi luuletuse hillitsetud argisus viitab pigem kakskeelse kõne ja mõtlemise igapäevasusele ja tavapärale. Juba teksti pealkiri, „Keeleökonoomsusest“, viitab sellele, et luuletus kujutab mingis olukorras kõige vähem vaeva nõudvat ja loomulikumat kõneviisi. Nõnda kõneleb tekst mõnevõrra peidetult ka eri keelekogukondade integratsiooni võimalikkusest: teksti grammatiline koostis näitab, kuidas harilikus individuaalses kõnes võivad kaks keelt kohtuda ja üksteise kõrval segamatult eksisteerida. Luuletuse viimane rida tõuseb ülejäänud teksti taustal esile, kuna makarooniliselt ei moodustu mitte nimisõna-, vaid omadussõnafraas „очень lihtne“. Sõnaliigiline nihe tõmbab viimasele reale tähelepanu ja teeb sellest justkui hinnangu kogu eelnevale tekstile. Nõnda rõhutatakse teksti lõpus veelkord pealkirja

sõnumit – kakskeelne väljendus võib toimida keeleökonomse liikumisena lihtsuse ja selguse poole.

Kokkuvõte

Siinse magistritöö raames teostatud analüüsisist nähtub, et Eesti nüüdisluules leidub mitmeid tekste, mille tähendus sõltub otseselt ja eiramatult erinevatest keeltest ja nende läbipõimumisel moodustuvatest struktuurilistest mustritest. Analüüsisin väikest hulka eksplitsiitselt mitmekeelseid tekste, et uurida, milline on mitmekeelsuse roll lüürilise teksti poeetikas. Materjaliks oli kuus käesoleval sajandil avaldatud luuletust, milles eesti keel põimus vähemalt ühe teise keelega (tekstides esines inglise, saksa, hiina, vene, itaalia, prantsuse, hispaania ja vanakreeka keelt). Analüüsi käigus võrdlesin tekste omavahel ning lõin seoseid nende toimemehhanismides, osutades samal ajal ka teistele nüüdisluule tekstidele, mis rakendavad sarnast mitmekeelset poeetikat. Tekstide keelelise koostise poeetilise struktuuri kirjeldamiseks lähtusin analüüsis kolmest küsimusest, mille tuletasin kirjandusliku mitmekeelsuse uuringutes esile kerkinud ideedest:

1. **Mis keeled** lisaks eesti keelele luuletekstis figureerivad ja **mis vormis** (tähestik, sõnavara, teised grammatilised vahendid)?
2. Mis on **keelte omavaheline suhe**, kuidas toimub üleminek ühelt teisele? Mis on keelte suhe lüürilise subjekti ja teda ümbritseva maailmaga?
3. Millise **mustri** alusel toimivad keeled teksti struktuuris (kõla, pilt, kordused)?

Analüüsi käigus selgusid mitmed konkreetsed aspektid, mis võiksid olla abiks mitmekeelsuse poeetika märkamisel ja mõtestamisel Eesti luules laiemalt. Esiteks ilmnes, et keeleliselt mitmekesine väljendus loob tekstis intensiivselt keeltevahelisi tähendusi, mida ei saa ignoreerida või ükskeelseks tõlkida. Analüüs näitas, et keeli põimiva luule poeetikas avaldub Yasemin Yildize kirjeldatud ükskeelsusjärgne olukord: mitmekeelsus tõuseb luuletust struktureeriva printsibiina eripärasena esile ka siis, kui tekstil on mingi kindel põhikeel ning nõuab uue, mitmekeelse lugemisstrateegia rakendamist. Näiteks kehastuvad mitmekeelsetes tekstides sageli mitmekeelne eneseteadvus ja lähedane suhe vähemalt kahe keeleruumiga korraga: analüüsimaterjalist näitab seda kõige ilmekamalt Sveta Grigorjeva luuletus „*luban...“, kus lüüriline subjekt kehtestab tugevalt oma ambivalentse kohaloleku ja eemalehoiu nii eesti kui ka vene kultuurist.

Teiseks kujuneb mitmekeelse teksti tähendus seeläbi, et tekst osutab ühtaegu nii kultuuriruumile, kust keeled pärinevad, kui ka konkreetsete keelte funktsioonile kohalikus ajaloolises kontekstis. Näiteks Hasso Krulli luuletuses „Praht“ kujuneb

teksti tähendus lääneliku inglise keele, kohaliku eesti keele ning ajaloolise saksa keele omavahelises pingeväljas, Igor Kotjuhi luuletuses „Keeleökonoomsusest“ aga asetub tekst nüüdisaegse integratsioonipoliitika taustale, viidates kakskeelse teadvuse kehtestamise kaudu laiemalt vene ja eesti keele suhetele nüüdisaegses Eesti ühiskonnas. Niisiis on mitmekeelsel väljendusel tihti metonüümiline tasand, kus keelevahetus osutab mitme suure keeleruumi kohtumisele.

Kotjuhi näide toob esile ka kolmanda aspekti, mis mitmekeelsusega luules kaasneb: nimelt osutab keeli põimiv luule sageli universaalsuse ja üldinimlikkuse ideega kaasnevatele probleemidele. Näiteks Maarja Kangro luuletus „Surma sugu“ näitab, mil viisil mõjutavad õpitud keeled individuaalset mõtlemist, osutades seeläbi ka keelte funktsioonile selles, kui erinevalt kogu inimkond maailma mõtestab. Samas osutab Adam Culleni eesti-inglise rööpkeelne luuletus, et ehkki maailma ja inimkogemuse erikeelsel kujutamisel kerkivad esile paratamatud erinevused, kehtib keelte vahel ka küllaltki suur ühisosa. Luuletuste analüüs näitas niisiis, et mitmekeelne tekst osutab korraga nii eri keelte väljenduslikule sarnasusele kui ka erinevusele, üksteisemõistmise võimatusele ja võimalikkusele. Väljenduslikku erinevust kehastades võimaldavad luuletused lugejal nüansseeritumalt tähele panna keeleliste väljendusvahendite üheaegselt peenekoelist ja jõulist mõju tähenduse tekkele.

Neljandaks selgus analüüsil, et segakeelne ehk makarooniline poetika ning selgepiiriline koodivahetus on pigem sujuva üleminekuga, mitte läbinisti binaarsed nähtused: struktuuritasandil on iga koodivahetus natuke makarooniline ja iga makaronism natuke koodivahetuslik. Erinevust on siiski hea märgata, sest makaronism ja koodivahetus kehtestavad luuletekstis mõnevõrra erinevaid keeltevahelisi piire. Kalju Kruusa luuletuses „Pudong'i lennujaamas“ seotakse makarooniliste võtete kaudu hiinakeelsed sõnad tugevamalt eestikeelse subjekti ja isikliku tundeilmaga. Igor Kotjuhi mõõdukalt makaroonilises tekstis osutab keelte struktuurne ühtepõimumine subjekti kuuluvusele kahte keeleruumi korraga. Ent Kotjuhi teksti koodivahetuslikud aspektid (eestikeelse fraasi grammatika säilimine ka siis, kui fraas paikneb venekeelses süntaksis) tõstavad jällegi esile nende kahe keeleruumi eraldiseisvuse. Sama toimub ka Sveta Grigorjeva luuletuses „*luban...“, kus lüüriline subjekt viitab oma kuuluvusele kahte keeleruumi korraga nõnda, et lahkub järskude keelevaheliste liikumistega mõlemast. Eraldi tuleb mainida ka seda, et siinsete tekstide analüüs näitab, kuidas segakeelne väljendus võib jämekoomika asemel kaasa tuua täiesti teistsuguseid modaalsusi – nt viidata argisele keeleökonoomsusele nagu Kotjuhi

tekstis või kodusele võõrusele nagu Kruusa tekstis. Niisiis vajab makaroonia mõiste 21. sajandi luule kontekstis taaskord eraldi tähelepanu, osutades potentsiaalsetele muudatustele selles, kuidas me tajume keelelisi hierarhiaid ja mitmekeelset identiteeti.

Viiendaks näitas analüüs, et eri keelte väljendusvahendid tõusevad erinevalt esile ka teksti kõla- ja visuaalstruktuuris. Näiteks kerkis tüpograafiline tasand tugevalt esile Krulli luuletuses, kus ingliskeelne grafiti kirjutati läbivate suurtähtedega ning saksakeelsed sõnad saksa ortograafia järgi suurte algustähtedega. Mida erinevam on luuletusse põimitud keele tähestik teksti põhikeelest, seda suurem on ka tema visuaalne mõju, nagu selgus Kruusa hiina-eestikeelse teksti puhul. Ning kui ühte keelt kirjutatakse teise keele tähestikus või ortograafias (nagu Grigorjeva ja Kangro tekstides), kaasneb lisaks visuaalsele erinevusele ka kõlaline erinevus: esimese hääldamine toimub siis teise hääldusreeglite järgi. Erinevate keelereeglite vahel liikumine ning nende rakendamine teistes keeltes toimib niisiis võõritusliku eneseleosutusena, kus kogu keelt nihutatakse justkui veidi oma keskmest kõrvale, ühe või teise keele väljendusvahendite poole.

Kuue juhtumi analüüsis selgus, et mitmekeelse poeetika funktsioon võib luuletekstis olla väga erinev. Sageli osutab see tugevalt keele ja mõtlemise seostele (Kangro ja Kotjuh) või kultuuriruumilisele kuuluvusele (Grigorjeva, Krull, Kruusa). Luuletekst võib kujutada pigem mitmekeelset subjekti (Kotjuh, Grigorjeva) või mitmekeelset maailma (Krull, Cullen, Kruusa), ent tavaliselt osutab mitme keele sisenemine teksti mõlemale korraga: mitmekeelne tegelikkus kujuneb mitmekeelsete subjektide kogemuses. Siin analüüsitud näidete põhjal võib öelda, et mida enam eristub tekstis esinevate keelte ulatus – ehk mida tugevamalt eristuvad põhikeel ja teised keeled –, seda tugevamalt seostub mitmekeelsus emotsionaalsete väärtushinnangutega (nt selles osas, mis keelega lüüriline subjekt end tugevamalt seostada tahab: vt Krull, Kruusa, Grigorjeva, Kangro). Ning teisalt, mida võrdsemal määral keeled luuletuses esinevad, seda neutraalsem on teksti modaalsus (nt Culleni ja Kotjuhi puhul).

Niisiis tekib mitmekeelse teksti tähendus keeltevaheliste erinevuste ja sarnasuste, läheduse ja kauguse pingeväljal. Sarnasuse kaudu liigutakse ühest keelest teise või luuakse keelte vahel seos (siin analüüsitud näidetes toimus sarnasus eelkõige semantilisel tasandil, nt Culleni rööpkeelses tekstis või Krulli luuletuse semantilisel liuglevas stroofis), keeltevaheline paratamatu erinevus aga annab ühisseosele uue tähenduse (nt Kangro tekstis, kus vaadeldi, mil viisil võivad grammatilised erinevused

mõjutada sama nähtuse tajumist). Niisiis tekib mitmekeelses tekstis alati peidetud võrdlus erinevates keeltes väljenduvate maailmade vahel. Mitmekeelse teksti lugemises on korruga ühendatud nii tõlkimine kui ka tõlkimata jätmine: keeleline mitmekesisus toob kaasa tähendusvariantide paljususe, mis teksti ükskeelseks tõlkides kaoks (nt on Krulli luuletuses väga oluline tähendus sõnade etümoloogilisel ja ajaloolisel taustal).

Siinses analüüsis ilmnenuid aspekteid ei anna siiski veel täit ülevaadet Eesti nüüdisluule mitmekeelsusest. Näiteks ei süüvinud ma siin kõlapõhistesse liugudesse, mitmekeelsesesse riimimisse ja keeltevahelisse homonüümiasse. Sellegipoolest näitab ka piiratud arvu luuletuste analüüs, kui intensiivselt toimib mitmekeelsuse poeetika, ning osutab, et mitmekeelse teksti poetilist toimet tuleb analüüsida lähtuvalt sellest, milline lüüriline struktuur tekib keelte omavahelistes suhetes.

Kirjandus

Aabrams, Vahur. 2007. „Mehr nurrige Gesicht: vier Gedichte in estnischem Halbdeutsch aus einer karnevalesken Umbruchzeit.“ – Magistritöö. Juhendanud Liina Lukas. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, saksa filoloogia õppetool. <http://hdl.handle.net/10062/2778>, vaadatud 23.05.2022.

Aleksejev = Алексеев, М. П. 1981. „Предисловие.“ – *Многоязычие и литературное творчество*, koostanud M. P. Aleksejev, 3–6. Ленинград: Наука.

Allik, Alari. 2013. „Igavese ahelluuletaja tagasitulek.“ – *Vikerkaar* 7-8: 139–143.

Barthes, Roland. 2007. *Tekstimõnu*. Tõlkinud Tanel Lepsoo. Tallinn: Varrak.

Belobrovtsjeva, Irina. 2018. „The Bilingual Writer: Two Estonian-Russian Cases and One Russian-Estonian Case.“ – *Methis* 21/22: 8–25. <https://doi.org/10.7592/methis.v17i21/22.14582>, vaadatud 4.01.2022.

Cullen, Adam. 2017. *Lichen / Samblik*. Tallinn: Näo Kirik.

Culler, Jonathan. 2017. *Theory of the Lyric*. Cambridge, London: Harvard University Press.

Dickens, Eric. 2009. „Macaronics, Regionalism, and Translation in Finland-Swedish Literature.“ – *Northern Lights: Translation in the Nordic Countries*, 125–135. Oxford, Bern, Berliin, Brüssel, Frankfurt am Main, New York, Viin: Peter Lang.

Genka = Henry Kõrvits. 2011. „Kukeseen.“ – *Oleg Kosjugin*. <https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:250676/219372/page/4>, vaadatud 22.05.2022.

Grigorjeva, Sveta. 2020 (2013). *Kes kardab Sveta Grigorjevast?* – Värske Raamat 14. Tartu: Värske Rõhk.

Grönstrand, Heidi, Markus Huss ja Ralf Kauranen. 2020. *The Aesthetics and Politics of Linguistic Borders: Multilingualism in Northern European Literature*. New York, London: Routledge.

Kauranen, Ralf, Markus Huss, Heidi Grönstrand. „Introduction: The Processes and Practices of Multilingualism in Literature.“ – 3–23.

Laanes, Eneken. „Broken Lineages, Impossible Affiliations: The Russian Baltic Subject in Andrei Ivanov’s „Zola“ and *Peotäis põrmu*.“ – 48–63.

Nykvist, Karin. „Language Play and Politics in Contemporary Swedish Hip-Hop.“ – 153–175.

Huss, Markus. „Conversations in misspelled English: Partial Comprehension and Linguistic Borderlands in Tomas Tranströmer's *Östersjöar. En dikt (Baltics)*.“ – 176–198.

Tidigs, Julia. „Multilingualism and the Work of Readers: Processes of Linguistic Bordering in Three Cases of Contemporary Swedish-Language Literature.“ – 225–224.

Bodin, Helena. „„So let me remain a stranger“: Multilingualism and Biscrptalism in the Works of Finland-Swedish Writer Tito Colliander.“ – 242–262.

Haljak, Kristjan. 2018. *Verlaine'i revolver*. Tuum: Tallinn.

Ivask, Ivar. 1967. *Gespiegelte Erde. Gedichte 1953–1963*. New York: Ungar.

Jašina = Яшина, Екатерина. 2019. „Своё и чужое“: ЛИТЕРАТУРНЫЙ БИЛИНГВИЗМ в современной культуре Эстонии (случай Игоря Котюха). Magistritöö. Juhendanud Irina Belobrovtsseva. Tallinna Ülikool, Humanitaarteaduste instituut. <https://www.etera.ee/s/KIxVzaDzgE>, vaadatud 23.05.2022.

Kaare, Anna. 2021. *InteГрация*. Tallinn: Kultuurileht.

Kalda, Maie. 2000. *Mis mees ta on?*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Kangro, Maarja. 2013. *Must tomat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Kaplinski, Jaan. 1991. *Hinge tagasitulek*. Tallinn: Eesti Raamat.

Kisseljova, Ljubov. 2017. *Eesti-vene kultuuriruum*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Koreinik, Kadri & Tender, Tõnu. 2013. „Eesti keeltest rahvaloendusel.“ – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 59, 77–102.

Kotjuh, Igor. 2006. „Kes ei pelga vene keelt“ – *Vikerkaar* 4-5: 195–196.

——— 2013. „Eesti venekeelse kirjanduse nullindate põlvkond: vastuvõtt ja tõrked omaks tunnistamisel.“ – *Methis* 11: 64–83. <https://doi.org/10.7592/methis.v8i11.1002>, vaadatud 23.05.2022.

——— 2020a. „Andrei Ivanovi teoste retseptsioon ja Eesti venekeelse kirjanduse identiteedi kujunemine.“ Magistritöö. Juhendanud Piret Viires. Tallinna Ülikool, Humanitaarteaduste instituut. <https://www.etera.ee/s/eGLnW7t60s>, vaadatud 2.01.2022.

——— 2020b. „Luulet.“ – *Vikerkaar* 4-5: 34–37.

Krull, Hasso. 1995. „Kakskeelsuse pääsuke.“ – *Vikerkaar* 12: 97–99.

——— 2001. *Kornukoopia*. Tallinn: Vagabund.

——— 2011. „Mis on luule?“ – *Vikerkaar* 7-8: 88–100.

- 2013. „Teil pole õigust olevikku ära põlata.“ – *Vikerkaar* 12: 88–94.
- Kruusa, Kalju.** 2013. *灵血茶 (ing•veri•tee)*. Tallinn: Säutsipau.
- Kõvamees, Anneli.** 2019. „Literature Defined by Language? Some Remarks on the Definition of Estonian Literature.“ – *Interlitteraria* 24/1: 236–246. <https://doi.org/10.12697/IL.2019.24.1.17>, vaadatud 23.05.2022.
- Lagerspetz, Mikko.** 2018. „Mis sai kultuuriautonomias? Ühe lunastamata lubaduse lugu.“ – *Vikerkaar* 1-2: 168–182.
- Liiv, Toomas.** 2000. *Achtung*. Tallinn: Perioodika.
- Linno, Saara Lotta.** 2021. „Teiskeelsete luuletajate retseptisioon Jaan Kaplinski ja Igor Kotjuhi näitel.“ – *Värske Rõhk*, 73: <https://va.ee/teiskeelsete-luuletajate-retseptisioon-jaan-kaplinski-ja-igor-kotjuhi-naitel/>, vaadatud 2.01.2022.
- Lotman, Juri.** 1999. *Kultuurisemiootika: tekst-kirjandus-kultuur*. Tallinn: Olion.
- Lotman, Rebekka ja Lotman, Miikael-Adam.** 2014. „Üks imetleb kuud, teine imeb näppu.“ – *Keel ja Kirjandus* 4: 304–308.
- Lukas, Liina (koost.).** 2021a. *Balti kirjakultuuri ajalugu I: Keskused ja kandjad*. Autorid Vahur Aabrams, Meelis Friedenthal, Tiina-Erika Friedenthal, Katre Kaju, Tiina Kala, Kairit Kaur, Martin Klöker, Lea Leppik, Liina Lukas, Anu Mänd, Pärtel Piirimäe, Ulrike Plath, Aivar Pöldvee, Tiiu Reimo, Aiga Šemeta, Jaan Undusk, Kristi Viiding. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lukas, Liina.** 2021b. „Zweisprachigkeit in den Literaturen Estlands.“ – *Interlitteraria* 26/1: 11–30. <https://doi.org/10.12697/IL.2021.26.1.3>, vaadatud 10.10.2021.
- McMillin, Arnold.** 1994. „Bilingualism and Word Play in the Work of Russian Writers of the Third Wave of Emigration: The Heritage of Nabokov.“ – *The Modern Language Review* 89 (2): 417–426. <https://doi.org/10.2307/3735243>, vaadatud 23.05.2022.
- Mihkelev, Anneli.** 2005. *Vihjamise poeetika*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Myers-Scotton, Carol.** 2002. *Contact Linguistics: Bilingual Encounters and Grammatical Outcomes*. Oxford: Oxford University Press.
- Nublu, Gameboy Tetris.** 2019. „für Oksana.“ – <https://youtu.be/fgJqak4BuzQ>. Vaadatud 22.05.2022.
- Nublu, Mikael Gabriel, OP Vuorinen, Heikki Anttonen.** 2020. „Universum.“ – <https://youtu.be/jEPKMGVukeA>. Vaadatud 22.05.2022.

- Olesk = Олеск, Сирье. 2014.** „Яан Каплинский – эмигрант, который не эмигрировал.“ – *Лотмановский сборник* 4, 606–616. Москва: ОГИ.
- Ott, Margus. 2013.** „Kruusa hõng.“ – *Vikerkaar* 7-8: 144–149.
- Pajević, Marko. 2021.** „Literature and the Political: Multilingualism and Exophony in Contemporary Baltic and German-Language Culture.“ – *Interlitteraria* 26/1: 7–10. <https://doi.org/10.12697/IL.2021.26.1.2>, vaadatud 23.05.2022.
- Perloff, Marjorie. 2010.** „Language in migration: multilingualism and exophonic writing in the new poetics.“ – *Textual Practice* 24 (4): 725–748. <https://doi.org/10.1080/0950236X.2010.499660>, vaadatud 23.05.2022.
- Picone, Michael D. 2002.** „Artistic Codemixing.“ – *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics*, 8:3, 191–207. <https://repository.upenn.edu/pwpl/vol8/iss3/15>. Vaadatud 23.05.2022.
- Princeton Encyclopedia = Greene, Roland, Stephen Cushman, Clare Cavanagh, Jahan Ramazani, Paul Rouzer (toim.). 2012.** *The Princeton Encyclopedia of Poetry & Poetics. Fourth Edition*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Rosenwald, Lawrence. 2008.** *Multilingual America: Language and the Making of American Literature*. New York: Cambridge University Press.
- Roussel, Flora. 2020.** „Nomadic Subjectivities: Reflections on Exophonic Strategies in Yoko Tawada’s *Schwager in Bordeaux*.“ – *Humanities Bulletin* 3 (1): 161–178.
- Safariants, Rita. 2007.** „Literary Bilingualism and Codeswitching in Vladimir Nabokov’s „Ada“.“ – *Ulbandus Review* 10: 191–211.
- Sarkar, Mela ja Winer, Lise. 2006.** „Multilingual Codeswitching in Quebec Rap: Poetry, Pragmatics and Performativity.“ – *International Journal of Multilingualism*, 3:3: 173–192.
- Simon, Sherry. 2002 (1999).** „Translating and interlingual creation in the contact zone: Border Writing in Quebec.“ – *Post-colonial Translation: Theory and Practice*, 58–74. London, New York: Routledge.
- Sommer, Doris. 2004.** *Bilingual Aesthetics: A New Sentimental Education*. Durham, London: Duke University Press.
- Susi, Joosep ja Linno, Saara Lotta. 2021.** „Suitsu nurk XII – Kristiina Ehini „*sel aastavahetusel Tallinn-Moskva rongis“. Sirp, 17.12.2021. <https://sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/suitsu-nurk-xii-kristiina-ehini-sel-aastavahetusel-tallinn-moskva-rongis/>, vaadatud 23.05.2022.

- Šklovski, Viktor. 2014.** „Kunst kui võte.“ – *Kirjandus kui selline: valik vene vormikoolkonna tekste*, 17–35. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Tidigs, Julia & Huss, Markus. 2017.** „The Noise of Multilingualism: Reader Diversity, Linguistic Borders and Literary Multimodality.“ – *Critical Multilingualism Studies* 5:1: 208–235. <https://doi.org/10.2167/ijm030.0>, vaadatud 23.05.2022.
- Undusk, Jaan. 1992.** „Saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogia (I).“ – *Keel ja Kirjandus* 10: 583–594.
- **1999.** „Eesti kirjanduse ajast, ruumist ja ülesandest XX sajandil.“ – *Looming* 2: 249–255.
- Velsker, Mart. 2018.** „Kuidas luuletatakse keelest?“ – *Keele maitsest. Luuleantoloogia*, 429–439. Koostanud Mart Velsker ja Tõnu Tender. Tallinn: EKSA.
- Verschik, Anna. 2005.** „The language situation in Estonia.“ – *Journal of Baltic Studies* 36:3: 283–316.
- **2012.** „Keelekontaktide uurimise võlu (ja kasu).“ – *Keel ja Kirjandus* 8-9: 658–673.
- **2019.** „Mitmekeelsus, keelekontaktid ja keeleline teadlikkus.“ – *Keel ja Kirjandus* 1-2: 6–23.
- Vihman, Virve-Anneli ja Barkhoff, Jürgen. 2013.** „Introduction: The Shaping of Linguistic Identity in Europe.“ – *Negotiating Linguistic Identity (Nationalisms Across the Globe vol. 14)*, toimetanud Virve-Anneli Vihman ja Kristiina Praakli, 1–32. Oxford, Bern, Berliin, Brüssel, Frankfurt am Main, New York, Viin: Peter Lang.
- Viiding, Elo. 2003.** *Teatud erandid*. Tallinn: Tuum.
- Wright, Chantal. 2008.** „Writing in the ‘Grey Zone’: Exophonic Literature in Contemporary Germany.“ – *German as a foreign language* 3: 26–42. <http://www.gfl-journal.de/3-2008/wright.pdf>.
- Yildiz, Yasemin. 2012.** *Beyond the Mother Tongue: The Postmonolingual Condition*. New York: Fordham University Press.

Summary

On the Multilingual Poetics of Contemporary Estonian Poetry: Six Case Studies

The aim of this master's thesis is to analyze and demonstrate the poetic function of multilingualism in contemporary Estonian poetry. On one hand, the thesis sets out to showcase the multilingualism of Estonian literature, which has long been viewed through a monolingual lens. On the other hand, the analysis of contemporary examples of poetry aims to broaden the understanding of multilingual poetics of poetry.

Despite the long tradition of multilingual creativity in world literature, contemporary understanding of literary multilingualism has evolved over the course of the last few decades. The same can be said about literary studies on multilingualism in Estonia. Starting from the last decades of the 20th century, more and more multilingual aspects of Estonian literature have been brought to scholarly attention: studies have analysed the use of classical languages in the academic context of the 17th century, the development and connections between Baltic German and Estonian literature, the history of dialect literature in Estonia, and lastly, contemporary Russian-language literature of Estonian. However, the concept of Estonian literature is still dependent on the monolingual idea of concentrating only on Estonian-language literature.

According to Yasemin Yildiz's analysis of the postmonolingual condition (2012), this monolingual bias in cultural thinking is exactly what makes multilingual practices stand out and brings attention to their poetic aspects. Multilingual literature makes the problematic aspects of the assumed monolingual identity and belonging visible and meaningful. Thus, the first chapter of this thesis gives an overview of studies on literary multilingualism, including Yildiz's analysis of the tension between mono- and multilingualism in literature, and shows how the development of the multilingual history and literature of Estonia is connected with these ideas. The second chapter is concentrated on the poetic aspects of literary multilingualism, especially the different ways of linguistic bordering in codemixing and codeswitching with examples from contemporary Estonian poetry. The last part of the chapter talks about the role of multilingualism in the auditive and visual structures of lyric poetry. The third chapter of the thesis analyses six multilingual poems from contemporary Estonian poetry:

Hasso Krull's „Prah“ (2001, *Junk*), Kalju Kruusa's „Pudong'i lennujaamas“ (2013, *At Pudong Airport*), Sveta Grigorjeva's untitled poem „*luban...“ (2013, **I promise...*), Maarja Kangro's „Surma sugu“ (2013, *Death's Gender*), Adam Cullen's „Oled täna / You're tied...“ (2017), and Igor Kotjukh's „Keeleökonoomsusest“ (2020, *On Linguistic Economy*).

The analysis brings out several important aspects of multilingual poetics. Firstly, multilingual poetry creates intensive interlingual meanings, which cannot be translated into a monolingual poem. Secondly, the languages of multilingual poems are usually in a metonymic relationship with their cultures of origin, as well as highlighting the function of the languages in Estonian culture. Thirdly, multilingual poetry manages to showcase the ambivalent universality of the human experience: we are able to relate to each other even though our languages make our experience of the world inevitably different. Thus, multilingual poetry helps curate a more nuanced view of the way languages influence our thinking. Fourth, poetic codemixing and codeswitching form a spectrum rather than a binary system of poetics, but both linguistic devices still work differently in forming connections between the lyric subject and languages used in the text. However, analysis of a serious-toned example of macaronic poetry brings to light the fact that the historic idea of macaronic poetry being grotesque and humorous needs to be revised when analyzing contemporary poetry to better encompass meaningful examples of serious codemixing. Finally, the analysis shows the way that different grammatical structures and orthographies of languages make multimodal meanings and shift languages toward each other.

Even though the analysis conducted here does not exhaustively describe the multilingual poetics of contemporary Estonian poetry, it makes apparent some important aspects to be considered: for example, the implicit comparison between different linguistic worlds inherent for all multilingual poetry. Multilingual poetry must be analysed by concentrating on the lyrical structures created in connecting, mixing, and switching between different languages.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Saara Lotta Linno,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Mitmekeelsuse poeetika Eesti nüüdisluules: kuus juhtumit“, mille juhendaja on professor Liina Lukas, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Saara Lotta Linno

24.05.2022